

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2017-2018

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του Παπαγιάννη Σπυρίδωνος του Γεωργίου
A.M.: 7340011617007

Η ανθρωποκτονία στην Αθήνα κατά την κλασσική περίοδο

Επιβλέποντες:

Ανδρέας Χέλμης
Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα, 2018

Copyright © Σπύρος Γ. Παπαγιάννης, 2018

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσης εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσεως, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προελεύσεως και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτή την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

LABOREMUS

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - σελ. iii

I. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

01. Πρόλογος - σελ. 1

II. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

02. Ομηρική εποχή και εποχή του Ησιόδου - σελ. 5

03. Νομοθεσία του Δράκοντος 621/620 - σελ. 7

III. Η ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 5^ο & 4^ο αι.

04. Έγκλημα και αδίκημα - σελ. 11

05. Κατηγορίες φόνων: - σελ. 13

α. φόνος έκ προνοίας - σελ. 14

β. φόνος μὴ έκ προνοίας - ἀκούσιος φόνος - σελ. 14

γ. φόνος δίκαιος - σελ. 15

δ. φόνος έκ βουλεύσεως - σελ. 15

IV. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΩΞΕΩΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΩΝ

06. Θρησκευτικές πτυχές της ανθρωποκτονίας - *Μίασμα* - σελ. 17

07. Η διαδικασία διώξεως - σελ. 19

08. Η διαδικασία στο Δικαστήριο - σελ. 21

V. ΤΑ "ΦΟΝΙΚΑ" ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ - σελ. 25

09. Άρειος Πάγος - σελ. 26

α. Οι Έφέται - σελ. 28

β. Οι Ένδεκα - σελ. 29

10. Παλλάδιον (ἐπὶ Παλλαδίῳ) - σελ. 30

11. Δελφίνιον (ἐπὶ Δελφινίῳ) - σελ. 33

12. Ἐν Φρεαττοῖ - σελ. 38

13. Πρυτανεῖον (ἐν Πρυτανείῳ) - σελ. 42

VI. ΠΟΙΝΕΣ

14. Ποινές - σελ. 47

α. Θάνατος - σελ. 48

β. Εξορία - σελ. 51

- γ. Δήμευση της περιουσίας - σελ. 52
- δ. Ατιμία - σελ. 52
- 15. Απονομή χάριτος - σελ. 53

VII. ΕΠΙΛΟΓΟΣ - σελ. 55

VIII. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - σελ. 59

IX. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ - σελ. 65

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AHL</i>	<i>Athenian Homicide Law</i>
<i>AθΠολ</i>	<i>(Αριστοτέλους) Ἀθηναίων Πολιτεία</i>
<i>ΑριστΠολ</i>	<i>(Αριστοτέλους) Πολιτικά</i>
<i>ASCSA</i>	<i>American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>CP</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CQ</i>	<i>The Classical Quarterly</i>
<i>CSCA</i>	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
<i>EKEIEΔ</i>	<i>Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου</i>
<i>FGrHist ή FGrH</i>	<i>Fragments of the Greek Historians</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>JHS</i>	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JValueInq</i>	<i>The Journal of Value Inquiry</i>
<i>RIDA</i>	<i>Revue Internationale des droits de l'antiquité</i>
<i>sc. (sciliset)</i>	<i>δηλαδή, συγκεκριμένως</i>

I ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από πολύ νωρίς οι Έλληνες καθόρισαν κανόνες και διαδικασίες για την αντιμετώπιση της ανθρωποκτονίας,¹ η έννοια της οποίας διέφερε κατά πολύ από την δική μας. Η σύγχρονη έννοια της ανθρωποκτονίας είναι σχετική με τα αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματα, η προσβολή των οποίων βλάπτει και την Κοινωνία και το Κράτος. Η σύγχρονη άποψη βασίζεται στις θεμελιώδεις και αλληλένδετες έννοιες της "ατομικότητας" και της "συλλογικότητας" ενός κράτους, πλήρως εξουσιοδοτημένου να ενεργεί για λογαριασμό του ατόμου.²

Και οι δύο αυτές έννοιες απουσίαζαν, τουλάχιστον στην πρώιμη αρχαιότητα. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι είναι σχεδόν παγκόσμιο το φαινόμενο οι πρώιμες κοινωνίες να δημιουργούνται ως σύνολο όχι απομονωμένων ατόμων, αλλά από συγγενείς μονάδες, συνδεδεμένες με βιολογικούς, οικονομικούς και θρησκευτικούς δεσμούς και, κατά συνέπεια, ο φόνος αρχικώς να θεωρείται ως βίαια παραβίαση αυτής της οικογενειακής μονάδας μόνο και όχι μιας μεγαλύτερης συλλογικής οντότητας. Με άλλα λόγια, η ανθρωποκτονία στην αρχαϊκή κοινότητα δεν αντιμετωπίζεται απλώς ως αδίκημα κατά του ατόμου που φονεύθηκε, αλλά ως μια πολύ ευρύτερη επίθεση στην αλληλεγγύη της αρχαίας οικογένειας, του αρχέγονου οργανισμού της κοινωνικής ζωής. Ως εκ τούτου, η απάντηση στην ανθρωποκτονία δεν ελέγχεται από το κράτος ούτε από οποιαδήποτε μεγαλύτερη, συλλογικής φύσεως, μονάδα, αλλά παρέμεινε σταθερά ριζωμένη στο αρχέγονο δικαίωμά της για εκδίκηση - αυτό που οι Έλληνες ονόμαζαν *ποινή* - και ο χειρισμός του θέματος γινόταν απλώς με αυτοβοήθεια.³

¹ Η ενασχόληση των Ελλήνων με διαδικαστικούς κανόνες ήταν τόσο καινοτόμος όσο και σημαντική, όπως τονίζει ο GAGARIN, M. [1986]: 12 επ., 72 επ., 86 επ., 106 επ.

² Πρβλ. HANSEN, M. H. [1991]: 55 επ., 80 — SAKELLARIOU, M. B. [1989]: 29, 46 επ. και *passim*.

³ Πρβλ. GAGARIN, M. [1986]: 89 σημ. 23 — TRESTON R. J. [1923]: *passim*.

Κατά την κλασική περίοδο, υπήρχαν διάφοροι τύποι διαδικασιών, μεταξύ των οποίων κυριαρχούσαν η *δίκη* και η *γραφή*. Ενώ *γραφή* μπορούσε να ασκηθεί από οποιονδήποτε επιθυμούσε να το πράξει (βλ. Αριστοτέλους *ΑθΠολ.*: 9.1 "*ὁ βουλόμενος*"), *δίκη* μπορούσε να κατατεθεί μόνο από τον ίδιο τον ζημιωθέντα (ή, σε περίπτωση ορισμένων τύπων νομικής ανικανότητας, από κάποιο πρόσωπο που έχει οριστεί για λογαριασμό του). Κατά συνέπεια, η *δίκη* προσέγγιζε την έννοια της σημερινής "*αγωγής*". Δεν αποτελεί έκπληξη ότι, δεδομένου του αρχαϊκού χαρακτήρα της ελληνικής αντίληψης της ανθρωποκτονίας, ο "*φόνος*" διώκεται πρωτίστως, αν όχι αποκλειστικώς, με την μορφή της *δίκης*, δίνοντας έτσι νομική έκφραση στην αντίληψη ότι η ανθρωποκτονία ήταν ουσιαστικά ένα ιδιωτικό ζήτημα, που διευθετείται από τις οικογένειες των ενδιαφερομένων μερών. Ωστόσο, αυτό μας φέρνει άμεσα στο θέμα συζητήσεως.

Πολλοί ερευνητές, υποστήριξαν (και υποστηρίζουν), βασιζόμενοι σε ορισμένα κείμενα⁴, ότι μόνο οι στενοί συγγενείς του θύματος ή, εάν το θύμα ήταν δούλος, μόνο ο κύριός του, είχαν το δικαίωμα ασκήσεως δίωξης σε περίπτωση ανθρωποκτονίας και, αν δεν υπήρχαν συγγενείς ή κύριοι για να ασκήσουν δίωξη, απλώς δεν θα υπήρχε δίωξη· ακριβώς αυτό είναι που θα περίμενε κανείς αν οι αρχαίοι θεωρούσαν την ανθρωποκτονία ως υπόθεση άμεσου και πρωταρχικού ενδιαφέροντος για τις εμπλεκόμενες οικογένειες. Διότι, πρακτικώς, κανένας ξένος (*ἀλλότριος*), χωρίς οικονομικούς, θρησκευτικούς και βιολογικούς δεσμούς με την οικογένεια του θύματος (*οὐκ οἰκεῖος*), θα είχε ποτέ πραγματικά επαρκές κίνητρο για να ασκήσει δίωξη για λογαριασμό του θανόντος. Αυτή, τουλάχιστον, είναι η παραδοσιακή άποψη.

Η θέση αυτή, ωστόσο, αντικρούεται από δύο πλευρές. Ο MacDowell απορρίπτει κατηγορηματικά αυτή την περιοριστική ερμηνεία και υποστηρίζει ότι ο αρχικός νόμος ήταν στην πραγματικότητα διφορούμενος:⁵ ενώ, ασφαλώς, είχε επιβάλει την υποχρέωση η δίωξη να ασκείται από τους συγγενείς ή τον κύριο του θύματος, στην πραγματικότητα δεν απαγόρευε σε άλλους να την ασκήσουν. Ο νόμος, με άλλα λόγια, δεν ήταν νομικά περιοριστικός και μια δίωξη θα μπορούσε να ασκηθεί από οποιονδήποτε επιθυμούσε να το πράξει.⁶ Ο Michael Gagarin έχει υποστηρίξει παρόμοιο ισχυρισμό, αν και πιο προσεκτικά.⁷ Δεν αμφισβητεί την πρόθεση του αρχικού κώδικα του Δράκοντος· όμως κάνει δεκτό ότι ο νόμος είναι ασαφής και ότι, αργότερα, οι διάδικοι ενδέχεται να αναζητήσουν "ένα

⁴ Νόμος του Δράκοντος: *IG* i³ 104 — ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ : 47 [*Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου Ψευδομαρτυριῶν*]. 68-73.

⁵ Βλ. TULIN, A. [1996]: 4-5, σημ. 8.

⁶ Βλ. TULIN, A. [1996]: 4-5, σημ. 8, που παραπέμπει στο MACDOWELL, D. M. [AHL, πρώτη έκδοση 1963]: 11 επ., 94 επ. — PANAGIOTOU, S. [1974]: 433.

⁷ Πρβλ. GAGARIN, M. [1979]: 302-13.

παραθυράκι" στον νόμο που θα επέτρεπε σε κάποιους, χωρίς συγγένεια με το θύμα, να ασκήσουν δίωξη. Σε τέτοιες περιπτώσεις, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι ο κώδικας ανθρωποκτονίας, ο οποίος ασφαλώς όριζε ότι συγκεκριμένοι συγγενείς (... μέχρ' άνεφσιότητος καὶ άνεφσιῶ⁸...) είχαν το δικαίωμα διώξεως, δεν απαγόρευε ρητῶς σε μη συγγενείς αυτή τη διαδικασία και ενώ ευρέως αναμένετο ότι μόνο οι συγγενείς θα προχωρούσαν σε δίωξη, μια τέτοια "προσδοκία" δεν ισοδυναμούσε ποτέ με πραγματικό περιορισμό. Με άλλα λόγια, ο νόμος, ανεξαρτήτως της προθέσεως του αρχικού του δημιουργού, μπορεί να θεωρήθηκε από τους μετέπειτα διαδίκους διφορούμενος και έτσι εκμεταλλεύονταν αυτή την αντιφατική ασάφεια.

Δεδομένου ότι καθεμία από αυτές τις δύο ερμηνείες οδηγεί σε μια επανεκτίμηση ορισμένων παραδοχών που αφορούν τόσο την δίωξη όσο και την ίδια την φύση της ανθρωποκτονίας στην αρχαία Ελλάδα και καθώς οι υπερασπιστές της παραδοσιακής απόψεως δεν κατάφεραν μέχρι τώρα να δώσουν πειστικές απαντήσεις σε αυτές τις κριτικές, το όλο ερώτημα απαιτεί επανεξέταση. Έτσι, με την ελπίδα να διευθετηθεί, το ζήτημα του εάν το δικαίωμα διώξεως σε δίκη φόνου περιοριζόταν από τον νόμο μεταξύ των συγγενών (ή του κυρίου) του φονευθέντος, θα επανεξετασθεί σε άλλο σημείο⁹ της παρούσης.

⁸ IG i² 115, στίχος 21.

⁹ Βλ. κατωτέρω, 07. Η Διαδικασία διώξεως, σελ. 19.

II ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο2. ΟΜΗΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΗΣΙΟΔΟΥ

Η ιδέα ότι η ανθρωποκτονία είναι μια απειλή για την κοινωνία είναι σύγχρονη¹⁰ τα εγκλήματα και οι εγκληματίες είναι άγνωστοι στον Όμηρο. Η αντίληψη του εγκλήματος ως κακού που αποτελούσε συμφορά για την κοινωνία δεν είχε ακόμη διατυπωθεί, αν και είναι μάλλον προμήνυμα της αποστροφής για την "αδελφική" σύγκρουση και της βλάβης του θύματος, που εξέφρασε τόσο καλά ο Νέστωρ:

*ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιός ἐστιν ἐκεῖνος
ὃς πολέμου ἔραται ἐπιδημίου ὀκρύνοντος.*¹⁰

Στην ομηρική εποχή, η ανθρωποκτονία θεωρείται ότι αφορά μόνο στους συγγενείς και όσους εκ των μελών του γένους (φατρίας) που μπορούν αυτοί να συγκεντρώσουν. Το δημόσιο αίσθημα όχι μόνο ανεχόταν τις βεντέτες αίματος, αλλ' επί πλέον απαιτούσε οι άνδρες να εκδικηθούν τον θάνατο των συγγενών τους. Η ανθρωποκτονία μεταξύ των συγγενών διευθετείται συνήθως με την ἔλασιν (εξορία) η οποία φαίνεται ότι δεν ενείχε κίνδυνο για τον φονέα αν, μετά, συναντούσε συγγενή είτε δικόν του είτε του θύματός του. Κατά κανόνα, οι άνδρες απέχουν φόνου επισκέπτη¹¹ η δολοφονία του *Ίφιτου του Εύρύτου* από τον Ηρακλή επιβαρύνεται από το ότι ο *Ίφιτος* ήταν φιλοξενούμενός του.¹¹ Πέραν του κύκλου των συγγενών και των φίλων του νεκρού¹² δεν υπάρχει ένδειξη εκφράσεως οιασδήποτε φύσεως λαϊκής αντιδράσεως κατά της συνήθους μορφής ανθρωποκτονίας.

¹⁰ ΟΜΗΡΟΣ, *Ίλιάς*, Θ': 63 επ. (*Νόμον δεν έχει ούτε φυλή, αλλ' ούτε εστίαν έχει που τον εμφύλιον πόλεμον, τον άγριον, αγαπάει*- μτφρ. Ίακ. Πολυλάς).

¹¹ ΟΜΗΡΟΣ, *Όδύσσεια*, κα': 27 επ. : "*ὅς μιν ξείνον έόντα κατέκτανεν ᾧ ένι οἴκῳ, σχέτλιος, ούδὲ θεῶν ὅπιν αἰδέσατ' ούδὲ τράπεζαν τήν ἥν οἱ παρέθηκεν*".

¹² ΟΜΗΡΟΣ, *Όδύσσεια*, γ': 310, δ': 535.

Η αποδοχή χρημάτων ως "τίμημα αίματος" φαίνεται ότι ήταν, συγκριτικώς, σπάνια.¹³ Εκτός από την απεικόνιση δίκης στην ασπίδα του Αχιλλέα, η οποία έγινε κατόπιν συμφωνίας για τη διευθέτηση μιας ανθρωποκτονίας με καταβολή "*τιμῆς αἵματος*", υπάρχει στην Ιλιάδα μία ακόμη αναφορά, όπου ο Αίας, απευθυνόμενος στον Αχιλλέα, του λέγει "[632]... Την πληρωμή από φονιά του γιου του / ή του αδερφού του δέχεται κάποιος κι ο φονιάς μένει / έπειτα κει στον τόπο του, αφού πολλά πληρώσει, / [635] και μαλακώνει η καρδιά και η ψυχή του άλλου, / αφού δεχτεί την πληρωμή."¹⁴ Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την προέλευση της πρακτικής καταβολής "*τιμήματος αίματος*". Έχει υποστηριχθεί ότι καταβαλλόταν για να καλύψει τα έξοδα θυσίας, ώστε να κατευνάσει το πνεύμα του νεκρού.¹⁵ Υπάρχει ένας υπαινιγμός γι' αυτό στην υπόσχεση του Αχιλλέα να μοιραστεί με το πνεύμα του Πατρόκλου τα λύτρα που έλαβε για το σώμα του Έκτορα¹⁶ και δεν υπάρχει καμία σχέση με την σημερινή αποζημίωση "ψυχικής οδύνης" κ.λπ.

Αναμφισβήτητα, η απονομή δικαιοσύνης άρχισε με την διαιτησία. Η εθελοντική διαιτησία ήταν το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της, με συστηματικό τρόπο, απονομής της δικαιοσύνης στην Ελλάδα. Οι Έλληνες της ομηρικής περιόδου έκαναν ένα δεύτερο βήμα, σχεδιάζοντας ένα σύστημα (κάτι αντίστοιχο προς την *παρακαταβολή* του Αττικού δικαίου, που κατατίθεται από τον ενάγοντα και καταπίπτει σε περίπτωση αποτυχίας είτε στο κράτος είτε στον εναγόμενο, αναλόγως της φύσεως της υποθέσεως) που παρακινούσε έναν απρόθυμο αντίπαλο να υποβληθεί σε διαιτησία. Το τρίτο βήμα ήταν η ανάπτυξη υποχρεωτικών διαδικασιών δικαίου, καθιστώντας υποχρεωτική τη διαιτησία σε περίπτωση που το επιθυμούσε το ένα μέρος σε μια διαφορά. Είναι προφανές ότι οι κοινότητες που διαθέτουν οποιοδήποτε είδος οργάνωσης πρέπει να πρόβλεπαν την φιλική διευθέτηση των μεταξύ των ατόμων διαφορών.

Το κύρος του Βασιλέως πρέπει να τον χαρακτήριζε ως τον φυσικό διαιτητή. Ακούμε για την Αρήτη, βασίλισσα των Φαίακων, που ενεργούσε ως διαιτητής¹⁷. Αυτή η διαιτητική λειτουργία των ομηρικών Βασιλέων είναι που έχει υπ' όψιν του ο Αριστοτέλης¹⁸ όταν λέει *τάς δίκας ἔκρινον*. Καθώς οι μικροί Βασιλείς και οι φύλαρχοι ήταν οι φυσικοί διαιτητές του λαού, ήταν απλό θέμα να μεταβάλλουν ένα έθιμο σε νόμο. Κατά πάσα πιθανότητα, η αλλαγή πραγματοποιήθηκε από τις αριστοκρατίες που διαδέχτηκαν τους ομηρικούς Βασιλείς. Οι ευγενείς θα έβλεπαν γρήγορα τα πλεονεκτήματα ενός βήματος, που αύξησε τόσο σημαντικά την

¹³ Βλ. BONNER, R. [1911]: 18.

¹⁴ ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*, Ι': 632 επ. (εκδόσεις Ζήτρος, 2004, μτφρ. Θ. Γ. Μαυρόπουλος).

¹⁵ Βλ. BONNER, R. [1911]: 19.

¹⁶ ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*, ΚΔ': 595.

¹⁷ ΟΜΗΡΟΣ, *Οδύσσεια*, ζ': 74.

¹⁸ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 1285b.11.

πολιτική τους δύναμη. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι μέχρι την εποχή του Ησίοδου ένας ενάγων μπορούσε να αναγκάσει έναν απρόθυμο αντίπαλο να υποβληθεί στην απόφαση ενός τακτικού δικαστηρίου. Έτσι, την εποχή του Ησίοδου, οι διαδικασίες διαιτησίας είχαν γίνει πρακτικώς υποχρεωτικές.¹⁹

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη στον Όμηρο ότι η ανθρωποκτονία συνεπάγεται μίσμα, που πρέπει να εξαλειφθεί με καθαρτικές τελετουργίες. Δύο από τα επιχειρήματα στο "*Άσπις Ήρακλέους*" του Ησίοδου (12-13) αναφέρουν ότι ο Αμφιτρώων αυτοεξορίσθηκε στην Θήβα ("*λιπών δ' ὄγε πατρίδα γαῖαν ἐς Θήβας ἰκέτευσε φερεσσακέας Καδμείους*"²⁰), σύμφωνα με ένα έθιμο που απαιτούσε από αυτούς που ξεκίνησαν πόλεμον *εμφύλιο* κάθαρση για περίοδο τριών ετών. Στο ποίημα το ίδιο δεν λέγεται τίποτα για ρύπανση ή καθασμό.

Ο3. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΔΡΑΚΟΝΤΟΣ 621/620

Κατά τον 7ο αι. δεν σπάνιζαν οι συγκρούσεις μεταξύ ευγενών, οι οποίοι, παραμερίζοντας κάθε επίφαση νομιμότητας, υφάρπαζαν, με βία ή με τεχνάσματα, την εξουσία. Στο πρώτο γνωστό επεισόδιο της ιστορίας της Αττικής²¹, ο Αθηναίος αριστοκράτης Κύλων, ολυμπιονίκης το 640 και σύζυγος της κόρης του τυράννου των Μεγάρων Θεαγένη, αποπειράθηκε να εγκαθιδρύσει τυραννίδα στην πόλιν τῶν Ἀθηναίων περί το 636 ή 632. Οι Αθηναίοι, όμως, με την προτροπή των Ἀλκμεωνιδῶν, σημαντικού γένους της Αθηναϊκής αριστοκρατίας, εξεγέρθηκαν εναντίον των πραξικοπηματιῶν οι οποίοι, κυνηγημένοι, κατέφυγαν στον ναό της Αθηνάς όπου και κατεσφάγησαν, πρωτοστατούσης της οικογένειας των Ἀλκμεωνιδῶν, παρά τον άγραφο νόμο σεβασμού της ασυλίας του ιερού. Ο φόνος των ικετῶν στον ναό, γεγονός γνωστό ως "*Κυλώνειον ἄγος*", επέφερε στην πόλη σοβαρότατο μίσμα.

Καθώς οι διαμάχες εξακολουθούσαν, οι Αθηναίοι αντελήφθησαν ότι η κατάσταση μπορούσε να εκτονωθεί και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ειρηνικής εξεύρεσης λύσης, μόνον με την εισαγωγή γραπτής νομοθεσίας. Έτσι επέλεξαν ως *νομοθέτη* τον Δράκοντα, πολίτη με κύρος, στον οποίο ανέθεσαν την σύνταξη γραπτῶς των κυριοτέρων εθιμικῶν κανόνων που ρύθμιζαν την

¹⁹ ΗΣΙΟΔΟΣ, *Έργα καὶ Ἡμέραι*, 35 επ. : " ἀλλ' αὖθι διακρινώμεθα νεῖκος ἰθείησι δίκῃς, αἱ τ' ἐκ Διὸς εἰσιν ἄρισται. " (*Μα ἔλα αμέσως την αντιδικία μας να λύσουμε με δίκαιη κρίση, που από το Δία κρατά κι ἄριστη είναι.* - μτφρ. Στ. Γκιργκένης).

²⁰ "*Κι ἄφησε αὐτὸς την πατρική του γῆ και πήγε ἰκέτης στους ασπιδοφόρους τους Καδμείους, στη Θήβα.*" - μτφρ. Στ. Γκιργκένης.

²¹ Πρβλ. WALLACE, R. W. [2007]: 52 —ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία Α'*: 126.

συμπεριφορά των μελών της Κοινότητας. Η αναγραφή αυτή τοποθετείται στο έτος 621/0, επί Έπωνύμου ἄρχοντος Ἀρισταίχμου.²²

Ο Αριστοτέλης, στην *Αθηναίων Πολιτεία*,²³ παρατηρεί ότι το Αθηναϊκό πολίτευμα ήταν ήδη συντεταγμένο, όταν έθεσε τους νόμους του ο Δράκων,²⁴ όμως αποδίδει στον Δράκοντα την δημιουργία ολόκληρου πολιτειακού πλαισίου, χωρίο το οποίο θεωρείται αναχρονιστικό και αναξιόπιστο.²⁵ Οι ανακρίβειες αυτού του χωρίου οδήγησαν μελετητές στο συμπέρασμα ότι δεν είναι γνήσιο του Αριστοτέλη και θα έπρεπε να αποδοθεί σε μαθητές του.

Ο ΦΟΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ

Η νομοθεσία του Δράκοντος αποτελούσε ένα είδος επειγούσης θεραπείας των δεινών της πόλεως, τα οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει με συγκεκριμένους κανόνες που θέσπισε και που περιβλήθηκαν με το κύρος και την ισχύ *τοῦ γραπτοῦ νόμου*.²⁶ Όμως ο Δράκων έμεινε στην ιστορία για τον νόμο που ρυθμίζει το ζήτημα της ανθρωποκτονίας και ο οποίος ουδέποτε καταργήθηκε, αν και η μορφή με την οποία οι φονικοί νόμοι μας γίνονται γνωστοί κατά την κλασική εποχή, δεν αποδίδει ασφαλώς κατά γράμμα τις αρχικές διατάξεις, οι οποίες εν συνεχεία υπέστησαν προσθήκες και τροποποιήσεις.

Η μοναδική επιγραφική πηγή,²⁷ που διασώζει μικρό μέρος της νομοθεσίας του Δράκοντος και ανακαλύφθηκε το καλοκαίρι του 1843, βορείως του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου²⁸ κατά τις εκσκαφές θεμελίωσης του Μητροπολιτικού ναού των Αθηνών, είναι μικρό τμήμα του πρώτου ἄξονος του φονικού νόμου, το οποίο περιλαμβάνει διατάξεις περί ακουσίου φόνου. Πρόκειται για επιγραφή μεταγενέστερη της εποχής του νομοθέτη, που προέρχεται από την αναθεώρηση και ανακαταγραφή των νόμων το 409, μετά την πτώση των Τριάκοντα. Οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τον Λυσία, τον Αντιφώντα και ιδιαίτερος δε από τον Δημοσθένη, ο οποίος παραδίδει αυτούσιο σημαντικό μέρος

²² Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι ο Δράκων δεν νομοθέτησε με την ιδιότητα του Έπωνύμου ἄρχοντος και, πιθανώς, να μην ανήκε στους Έννέα ἄρχοντες.

²³ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 4.

²⁴ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 2, 1274b 15-18 : "[15] ... Δράκοντος δὲ νόμοι μὲν εἰσί, πολιτεία δ' ὑπαρχούσῃ τοὺς νόμους ἔθηκεν· ἴδιον δ' ἐν τοῖς νόμοις οὐδὲν ἔστιν ὃ τι καὶ μνείας ἄξιον, πλὴν ἢ χαλεπότης διὰ τὸ τῆς ζημίας μέγεθος. ...".

²⁵ Πρβλ. MACDOWELL, D. M. [1978]: 68.

²⁶ Βλ. ΓΙΟΥΝΗ, Μ. [2006]: 335 επ.

²⁷ *IG* i² 115.

²⁸ STROUD, R. S. [1968]: 2.

της νομοθεσίας περί ανθρωποκτονίας που, κατά τον 4^ο αι., προσδιοριζόταν με την γενική ονομασία "φονικοί νόμοι του Δράκοντος".

Ουσιαστικώς, ο Δράκων επεξεργάσθηκε τις τότε ισχύουσες εθιμικές ρυθμίσεις, κατήργησε όσες δεν ταίριαζαν με το νέο πολιτειακό πλαίσιο και τροποποίησε όσες δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοσθούν ως δίκαιο της πόλεως· δημιούργησε έτσι ένα σύνολο νομοθετικών κανόνων αναγκαστικής ισχύος, με αποτέλεσμα μια νομοθεσία ηπιότερη από τα μέχρι τότε ισχύοντα: έδωσε τέλος στην αυτοδικία, θεσπίζοντας την υποχρεωτική υπαγωγή των φονικών υποθέσεων στα δικαστικά όργανα της πόλεως· περιέγραψε και κατέστησε νόμιμη, στις περιπτώσεις ακουσίου φόνου, την διαδικασία της *αϊδέσεως*²⁹ νομοθέτησε συγκεκριμένες διαδικασίες για την δίωξη, την εισαγωγή στο δικαστήριο και την εκδίκαση, τις οποίες κατέστησε υποχρεωτικές· προσδιόρισε διακριτές κατηγορίες ανθρωποκτονίας και υπήγαγε την κάθε κατηγορία στην δικαιοδοσία συγκεκριμένων, διαφορετικών, δικαστηρίων. Κατά τον Wallace³⁰, ο Δράκων ήταν αυτός που περιόρισε τις σχετικές με την ανθρωποκτονία αρμοδιότητες του, προϋπάρχοντος, δικαστηρίου του *Άρείου Πάγου* και ίδρυσε το (δικαστικό) σώμα των πενήντα ενός *Έφετών*, που εκλέγονταν *άριστίνδην* και συγκροτούσαν τα λοιπά φονικά δικαστήρια, αρμόδια για τις υποθέσεις φόνων που δεν ανήκαν στην δικαιοδοσία του *Άρείου Πάγου*.

Ο Δράκων αποσπά την τιμωρία από τα χέρια του γένους και αποδίδει την εκδίκαση και την επιβολή της ποινής σε όργανα της πόλεως, επί τη βάσει νόμων κοινών για όλους.³¹ Η διάκριση της υποκειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος σε *έκούσιο* και *άκούσιο*, η αναγνώριση ορισμένων περιπτώσεων ως ατιμώρητων, η επιβολή της ποινής εξορίας και η προστασία των φονέων που κατέφυγαν στο "εξωτερικό" (εάν δεν είναι μεταγενέστερη, όπως υποστηρίζεται από μερικούς), είναι ρυθμίσεις που δείχνουν την νηφάλια σκέψη του νομοθέτη, εκ διαμέτρου αντίθετη με το "...*δι' αίματος, ού διὰ μέλανος, τούς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν.*" που του καταλογίζει ο ρήτωρ Δημάδης³², όπως σημειώνει ο Πλούταρχος στους Βίους Παράλληλους.

²⁹ *Αἵδεσις*, κατά το Αττικό δίκαιο, ήταν η διαδικασία συγχωρήσεως, από τους συγγενείς του θύματος, του δράστη ακουσίου φόνου, στον οποίο το δικαστήριο (*Παλλάδιον*) συνήθως επέβαλλε την ποινή της πρόσκαιρης εξορίας η διάρκεια της οποίας ήταν μέχρις ότου ο δράστης τύχη *αἵδεσεως*. Η *αἵδεσις* αποτελούσε δικαίωμα των συγγενών, ασκούμενο προ της λήξεως της ποινής, δεν ίσχυε για φόνους εκ προμελέτης (*ἐκ προνοίας*, ή *βουλεύσεως*) και συνοδευόταν από θρησκευτικές τελετές εξαγνισμού του φονέως από το *μίασμα*.

³⁰ WALLACE, R. W. [1989]: 46 επ.

³¹ STROUD, R. S. [1968]: 72 "*Μια δημόσια δίκη, υπό την προεδρία διορισμένων δικαστών, με την ετυμηγορία να εκδίδεται από ορκωτό δικαστήριο, αντικατέστησε τώρα την άνομη δίωξη του φονέως.*"

³² ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι/Σόλων*: 17.1-4 – Ο Δημάδης (380 – 318) ήταν Αθηναίος πολιτικός και ρήτορας, διακριθείς στους αυτοσχεδιασμούς και στα ευφυή σχήματα. Οι περισσότερες πληροφορίες

που έχουμε γι' αυτόν, προέρχονται από τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι/Φωκίων*: 1, 16, 20, 22, 30 και *Βίοι Παράλληλοι/Δημοσθένης*: 8, 10, 23, 28-29, 31, 89 και μας παρουσιάζουν μία ενδιαφέρουσα αλλά και ζοφερή εικόνα της προσωπικότητάς του.

III

Η ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 5^ο & 4^ο ΑΙ.

Ο4. ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΑΔΙΚΗΜΑ

Η διάκριση μεταξύ του εγκλήματος και αδικήματος, είναι, σε μεγάλο βαθμό, θέμα ορολογίας. Η πρώιμη ιστορία του εγκλήματος οδηγεί σε συγχώνευσή της με αυτή των αδικοπραξιών, ενώ το ακριβές χρονικό σημείο, κατά το οποίο εμφανίζεται ξεκάθαρη η αντίληψη του εγκλήματος και αρχίζει να επηρεάζει τη νομοθεσία, έχει μικρή σημασία σε σχέση με τη μακρά περίοδο κατά την οποία πολλά από τα αδικήματα που αντιμετωπίζουμε τώρα ως εγκλήματα αντιμετωπίστηκαν ως αδικοπραξίες· η εξέλιξη αυτού του πρωτόγονου νόμου περί αδικοπραξίας και η συμβολή του στο ποινικό δίκαιο μπορεί να έχουν επηρεαστεί ουσιαστικά από την νομική "διαχείριση" της ανθρωποκτονίας και ειδικότερα από το δόγμα της μολύνσεως.³³

Όμως, η γενική αντίρρηση, ότι υιοθετούμε μια σύγχρονη αντίληψη περί εγκλήματος ως αφετηρία για τη διερεύνηση των εννοιών των αρχαίων Ελλήνων, κατά την γνώμη μου δεν στέκει. Ο μόνος τρόπος για να ανακαλύψουμε ποια ήταν η αρχαϊκή αντίληψη του εγκλήματος, να διακρίνουμε την εξέλιξή του και να το συγκρίνουμε με την εποχή μας, είναι να εξακριβώσουμε τι αδικήματα τιμωρήθηκαν από την κοινότητα ως σύνολο και να τα ξεχωρίσουμε από αυτά που αφέθηκαν να αντιμετωπίζονται από το άτομο ή την οικογένεια. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι ένα αδίκημα, το οποίο η κοινωνία είναι συνηθισμένο να τιμωρεί, αρχικώς με άμεση δράση του λαού, αργότερα με κάποια μορφή κρατικής παρεμβάσεως, θεωρείται τότε ως έγκλημα. Η αδυναμία να ληφθεί υπόψη αυτή η απαραίτητη διάκριση, από καιρό μας εμποδίζει να διαμορφώσουμε μια ακριβή και ορθή ιδέα του ελληνικού ποινικού νόμου ή να

³³ Βλ. κατωτέρω: 06. Θρησκευτικές πτυχές της ανθρωποκτονίας – *Μίασμα*, σελ. 17.

κατανοήσουμε πλήρως τις διαδικασίες με τις οποίες εξελίχθηκε από το αρχαϊκό έθιμο.

Είχαν οι Αθηναίοι μια λέξη για το έγκλημα; Η απλή απάντηση είναι όχι· δεν είχαν ούτε μια λέξη για αυτό που ονομάζουμε σήμερα έγκλημα, παρά το επιχείρημα του D. Cohen³⁴ ότι το αθηναϊκό σύστημα δικαιοσύνης ενσωμάτωνε τόσο την (σημερινή) έννοια του εγκλήματος όσο και την (σημερινή) ιδέα του ποινικού δικαίου, πυρήνας του οποίου πιστεύει ότι είναι *"η έννοια ορισμένων μορφών αδικημάτων που βλάπτουν ή απειλούν όχι μόνο το άμεσο θύμα αλλά και την κοινότητα ως σύνολο και ως εκ τούτου απαιτούν όχι μόνο την αποζημίωση του θύματος αλλά και την τιμωρία του δράστη στο όνομα της πόλεως"*. Παρ' όλα αυτά, μπορεί, μεν, η βασική ιδέα του ποινικού δικαίου να ενσωματώνεται στην αθηναϊκή νομική σκέψη και νομική πρακτική, τίθεται, όμως, το ερώτημα: πώς οι Αθηναίοι αναφέρονται στο έγκλημα, ελλείψει γενικής λέξεως και, κατά μείζονα λόγο, νομικής ορολογίας που χαρακτηρίζει είτε το έγκλημα είτε τη δραστηριότητα εγκληματιών; Πώς διέκριναν τους εγκληματίες από άλλα είδη παραβατών;

Οι Αθηναίοι, δεν ανέπτυξαν νομική ορολογία ανάλογη αυτής που απαντάται στο ρωμαϊκό δίκαιο, όπου υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ των *delicta*, όχι σοβαρών αδικημάτων που βλάπτουν άτομα, και *crimina*, σοβαρών αδικημάτων (μερικά από αυτά εγκλήματα), που έχουν συνέπειες στο κοινωνικό σύνολο. Ανέπτυξαν, όμως, τον πυρήνα μιας έννοιας του εγκλήματος στα *κακουργήματα* και στον δράστη τους, τον *κακοῦργο*.

Η λέξη *κακοῦργος* ήταν *τεχνικός* νομικός όρος και αναγνωριζόταν ως τέτοιος από τους ρήτορες. Έτσι, μια ολόκληρη σειρά *κακουργημάτων* που αφορούν στην περιουσία και, πιθανώς, στη βία, θεωρήθηκαν τόσο στυγερά ώστε να επιβάλλονται σοβαρές κυρώσεις, άμεση σύλληψη και εκτέλεση με συνοπτικές διαδικασίες. Οι Αθηναίοι, σαφώς έθεταν τον *κακοῦργο* έξω των ορίων της πόλεως ή, όπως το θέτει ο M. Gagarin³⁵, *"κατά κάποιο τρόπο, εκτός κοινότητας"*³⁶. Αλλά τα *κακουργήματα* δεν ήταν τίποτα περισσότερο από τον πυρήνα μιας ιδέας, αφού ο *κακοῦργος* ήταν, όπως είδαμε, μοναδικός, μια μόνο κατηγορία εγκληματιών μεταξύ πολλών και σε καμία περίπτωση δεν συνδέεται με μια γενική ιδέα με άλλους, όπως προδότες ή καταχραστές. Με άλλα λόγια, δεν υπήρχε *"υπερκατηγορία κακουργήματος"* που να περιλαμβάνει όλες τις πράξεις εγκληματικής φύσεως. Η έννοια του εγκλήματος δεν είχε διαχωριστεί από τη μεγαλύτερη

³⁴ COHEN, D. [2005]: 214.

³⁵ GAGARIN, M. [2003]: 191.

³⁶ *"somehow outside the community"*.

κατηγορία σφάλματος (άδικία). Έτσι, οι Αθηναίοι λειτουργούσαν με ορολογία αδικημάτων, κάποιων σοβαρών, κάποιων όχι· μερικά στρέφονται κατά ατόμων, κάποια στρέφονται κατά του κοινωνικού συνόλου (Δημοσθένης, *Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Β'*).³⁷

Ο5. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΦΟΝΩΝ

Στο Αττικό δίκαιο επικράτησε η τριμερής διαίρεση των φονικών αδικημάτων, δηλαδή, ο *έκ προνοίας* ή *έκούσιος* φόνος, ο *μη έκ προνοίας* ή *άκούσιος* φόνος και ο *δίκαιος* ή *νόμιμος* φόνος· στις τρεις αυτές περιπτώσεις αντιστοιχούν τα τρία (εκ των πέντε) φονικά δικαστήρια: ο *Άρειος Πάγος*, το *έπί Παλλαδίῳ* και το *έπί Δελφινίῳ*. Επίσης, στα τρία αυτά είδη φόνου, αντιστοιχούν οι τρεις *Τετραλογίες τοῦ Ἀντιφῶντος*, οι οποίες, αν και πρόκειται περί απλών ασκήσεων, είναι πολύτιμες γιατί συμβάλλουν στην κατανόηση του φονικού δικαίου των Αθηνών.

Μέχρι την εποχή του Δράκοντος, δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ φόνου "*έκ προνοίας*" και "*μη έκ προνοίας*", ενώ φαίνεται αρκετά εύλογη η άποψη του Μ. Gagarin³⁸ ότι η δομή του αθηναϊκού νόμου περί ανθρωποκτονίας παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητη, από τις ημέρες του Δράκοντος.

Έτσι, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι η αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου κατά την εποχή των ρητόρων θα περιοριζόταν στην εκδίκαση κατηγοριών μόνο φόνων "*έκ προνοίας*", κάτι που θα απαιτούσε ουσιαστική μεταβολή του αθηναϊκού νόμου περί ανθρωποκτονίας, μεταρρύθμιση που ίσως να είχε πραγματοποιηθεί, χωρίς, όμως, να έχουμε άμεση γνώση γι' αυτό. Θεωρώντας, ωστόσο, την πολύ μακρά συνέχεια ισχύος του "φονικού" νόμου του Δράκοντος, ο G. Thür διερωτάται εάν οι πηγές μας από την εποχή των ρητόρων έχουν, μέχρι τώρα, ερμηνευθεί σωστά· με άλλα λόγια, είναι, πράγματι, ο φόνος "*έκ προνοίας*" μόνο, το κριτήριο της δικαιοδοσίας του δικαστηρίου του Αρείου Πάγου; Το αμφισβητεί: "*...τι αξία μπορεί να έχει για τη μελέτη του Αθηναϊκού νόμου μια μόνη πηγή. Πόσο πολύ μπορούμε να εμπιστευθούμε γενικές αναφορές; Οποιαδήποτε γενική αναφορά, που αντιφάσκει σε συγκεκριμένες γνωστές, λεπτομερείς*

³⁷ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 46 [*Κατά Στεφάνου Ψευδομαρτυριῶν Β'*].26 "*...έπί ταῖς δίκαις ταῖς ιδίαις ἢ δημοσίαις...*"

³⁸ GAGARIN, Μ. [1981]: 22-29.

αναφορές, προκαλώντας αντίθεση με το σύνολο των διαδικαστικών θεσμών, πρέπει να εξετάζεται με καχυποψία"³⁹.

Α. ΦΟΝΟΣ ΕΚ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μία ανθρωποκτονία ως φόνος *έκ προνοίας*, ήταν η πρόθεση (δόλος) του αυτουργού να φονεύσει κάποιον μέσω μίας, συγκεκριμένης, ενέργειας· ότι δηλαδή, επεδίωκε τον θάνατο του θύματος και όχι κάτι άλλο, διαφορετικό. Έτσι, λοιπόν, μόνον ο προμελετημένος φόνος θεωρείτο εκούσιος, ηθελημένος. Αν, όμως, η ανθρωποκτονία ήταν μεν ηθελημένη ή *έν βρασμῶ ψυχικῆς ὀρμῆς*, αλλ' όχι προμελετημένη, τότε θεωρείτο ως *ἀκούσιος φόνος* (βλ. κατωτέρω) και εντασσόταν στην κατηγορία του φόνου "*μὴ ἐκ προνοίας*".

Επίσης, μία πράξη εθεωρείτο φόνος *έκ προνοίας*, ακόμη και αν ο δράστης δεν είχε πρόθεση να φονεύσει, παρά μόνον να *τρώση* το θύμα⁴⁰

Β. ΦΟΝΟΣ ΜΗ ΕΚ ΠΡΟΝΟΙΑΣ – ΑΚΟΥΣΙΟΣ ΦΟΝΟΣ

Ο Δράκων προβλέπει και τιμωρεί δύο τύπους ακούσιας ανθρωποκτονίας, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από δύο διαφορετικούς βαθμούς αθέλητου:⁴¹

- α. Στον *φόνο μὴ ἐκ προνοίας*, το αθέλητο συνίσταται στην μη ύπαρξη προμελέτης, περιλαμβάνεται όμως η ηθελημένη, σε ώρα παραφοράς, ανθρωποκτονία, και η ηθελημένη, όχι όμως προμελετημένη, ανθρωποκτονία.
- β. Στον *ἀκούσιο φόνο*, το αθέλητο συνίσταται στην έλλειψη από κάποιον προθέσεως φόνου (είτε αυτός είναι σε κατάσταση καταλογισμού είτε σε ώρα παραφοράς καθώς επίσης και στην ύπαρξη μιας μορφής ενόχου θελήσεως), με συμπεριφορά που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αμέλεια.

Γ. ΦΟΝΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ

³⁹ Πρβλ. THÜR, G. [1991]: vii : "... what value a single source may have for studying Athenian law. How far may we trust general statements? Any general statement contradicting certain known relevant details and causing results inconsistent with the set of procedural institutions must be regarded with suspicion."

⁴⁰ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 54 [Κατὰ Κόνωνος Αἰκείας].28 : "... τότε' ἂν τοὺς οἰκέτας παρεδίδου καὶ τῶν ἐξ Ἀρείου πάγου τινὰς παρεκάλει: εἰ γὰρ ἀπέθανον, παρ' ἐκείνοις ἂν ἦν ἡ δίκη. ...".

⁴¹ Πρβλ. BISCARDI, A. [2010]: 461.

Η IG i² 104, επιγραφή που χρονολογείται το 409/8 και είναι το μόνο σωζόμενο (μέρος;) του νόμου του Δράκοντος, παραθέτει ορισμένους φόνους που δεν τιμωρούνται, θεωρούμενοι ως "δίκαιοι" (κατά τους νόμους)⁴² και είναι:

- α. ο φόνος του μοιχευόμενου με την σύζυγο, μητέρα, κόρη, αδελφή ή παλλακίδα του φονέως, την οποία είχε με σκοπό να αποκτήσει ελεύθερα τέκνα,
- β. ο φόνος τού ληστή που έστησε ενέδρα στον δρόμο,
- γ. ο ακούσιος φόνος συναθλητή κατά την διάρκεια αθλήματος,
- δ. ο ακούσιος φόνος συμπολεμιστή κατά την διάρκεια πολεμικής επιχειρήσεως,
- ε. ο φόνος επιτιθεμένου (ἄρχων χειρῶν ἀδίκων),
- ς. ο φόνος εξόριστου ανδροφόνου ο οποίος επέστρεψε παρανόμως εις Αθήνας.

Στις περιπτώσεις δικαίου φόνου, ο δράστης δικαζόταν στο *ἐπί Δελφινίῳ* δικαστήριο και, εάν από την ακροαματική διαδικασία αποδεικνυόταν ότι επρόκειτο περί δικαίου φόνου, ο κατηγορούμενος απαλλασσόταν.

Δ. ΦΟΝΟΣ ΕΚ ΒΟΥΛΕΥΣΕΩΣ

Ο Αρποκρατίων ορίζει την *βούλευσιν* ("βουλεύσεως") ως

ἐγκλήματος ὄνομα ἐπὶ δυοῖν ταττόμενον πραγμάτοι· τὸ μὲν γάρ ἐστιν ὅταν ἐξ ἐπιβουλῆς τις τινι κατασκευάσῃ θάνατον, ἐάν τε ἀποθάνῃ ὁ ἐπιβουλευθεὶς ἐάν τε μὴ, τὸ δ' ἕτερον ὅταν ἐγγεγραμμένος ὡς ὀφείλων τῷ δημοσίῳ αὐτὸς δικάζηται τινι ὡς οὐ δικαίως αὐτὸν ἐγγεγραφότι. τοῦ μὲν οὖν προτέρου μάρτυς Ἰσαῖος ἐν τῷ πρὸς Εὐκλείδην, ἐπὶ Παλλαδίῳ λέγων εἶναι τὰς δίκας, Δείναρχος δὲ ἐν τῷ κατὰ Πιστίου ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ. Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ τῷ Ἰσαίῳ συμφωνεῖ. περὶ δὲ τοῦ ἑτέρου ἐγκλήματος Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀριστογείτονος α. Ὑπερείδης δ' ἐν τῷ κατ' Ἀθηνογένους α ἐπὶ ἐνέδρας καὶ ἐπιβουλῆς τῆς εἰς χρήματα ἰδίως κέχρηται τῷ ὀνόματι.

Ο Μ. Gagarin⁴³ υποστηρίζει ότι η *βούλευσις*, ως τεχνικός νομικός όρος στο Αττικό δίκαιο, ορίζει μόνο ένα έγκλημα: την παράνομη καταχώρηση κάποιου ως οφειλέτη της πόλεως. Άλλως, το ουσιαστικό χρησιμοποιείται σε φιλοσοφικά πλαίσια για να σημαίνει "σύννοια", "βαθεία σκέψη", πιθανώς πρώτα από τον Αριστοτέλη και από εκεί επεκτείνεται και περιλαμβάνει

⁴² Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 57.3 : "... ἐὰν δ' ἀποκτεῖναι μὲν τις ὁμολογῇ, φῆ δὲ κατὰ τοὺς νόμους, ...".

⁴³ GAGARIN, Μ. [1988]: 81-100.

αρκετές άλλες μη τεχνικές σημασίες, συμπεριλαμβανομένου του "προγραμματισμού" μιας ανθρωποκτονίας ("πρόνοια"). Αλλά η νομική πράξη, σε κάθε περίπτωση που κάποιος κατηγορήθηκε ότι είχε "προγραμματίσει" (βουλεύσας) μια ανθρωποκτονία, ήταν μια αγωγή για ανθρωποκτονία, μια *δίκη φόνου*. Η ανθρωποκτονία θα μπορούσε να είναι εκ προθέσεως ή (σπανιότερα) ακούσια και, σύμφωνα με έναν κανόνα τόσο παλαιό όσο ο Δράκων, η νομική διαδικασία, συμπεριλαμβανομένου του δικαστηρίου και της ποινής, ήταν η ίδια για τον *βουλεύσαντα* και για τον πραγματικό ανθρωποκτόνο. Η χρήση της λέξεως *βούλευσις* στην *ΑθΠολ.*: 57.3, ίσως να παραπλάνησε τον Αρποκρατίωνα και τους οπαδούς του καθώς και σύγχρονους μελετητές. Αλλά τα αποδεικτικά στοιχεία των ρητόρων είναι ξεκάθαρα: *βούλευσις* δεν είναι το όνομα μιας αγωγής στον αθηναϊκό νόμο περί ανθρωποκτονίας και οι περιπτώσεις προμελέτης ή υποκινήσεως μιας ανθρωποκτονίας αντιμετωπίστηκαν ως περιπτώσεις ανθρωποκτονίας.

IV

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΩΞΕΩΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΩΝ

Ο6. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑΣ - ΜΙΑΣΜΑ

Ενώ ο νόμος του Δράκοντος δεν φαίνεται ότι αντιλαμβάνεται την θρησκευτική πτυχή της ανθρωποκτονίας, οι Αθηναίοι, από τον πέμπτο αιώνα, θεωρούσαν την ανθρωποκτονία ως αδίκημα που έχει συνέπειες σε θέματα θρησκείας. Υπάρχει, ήδη, μια κλασική αθηναϊκή σχέση μεταξύ ανθρωποκτονίας και θρησκείας, όπως η διοίκηση των φονικών δικαστηρίων από τον Βασιλέα, ο οποίος ήταν επίσης ο υπεύθυνος αξιωματούχος για την τήρηση των θρησκευτικών τύπων, και η *διωμοσία*, ορκωμοσία των διαδίκων και των μαρτύρων, στις δίκες ανθρωποκτονίας, για την αλήθεια των ισχυρισμών τους. Στην πραγματικότητα, οι υπερφυσικές συνέπειες που συνδέονται με την ανθρωποκτονία ξεκινούν με την ίδια την ανθρωποκτονία. Σύμφωνα με το κλασικό αθηναϊκό δόγμα, τα πνεύματα εκείνων που πέθαιναν από αφύσικο θάνατο, απαιτούσαν αντίποινα⁴⁴ οι Αττικοί ρήτορες και οι τραγωδοί χρησιμοποιούν διάφορους όρους, όπως *άλιτήριοι* (εκδικητές δαίμονες), *άλάστορες* (κολάζουσες το κακούργημα θεότητες) και *προστρόπαιοι* (ικέτες που επιζητούν εκδίκηση), για να χαρακτηρίσουν αυτά τα ανήσυχα "πνεύματα εκδίκησης", των οποίων η οργή πλήττει τους ζωντανούς που δεν κατάφεραν να πάρουν εκδίκηση. Η εκδίκηση συνδέθηκε επίσης με τις Ερινύες, μυθικές χθόνιες θεότητες που κυνηγούσαν όσους είχαν διαπράξει εγκλήματα κατά της φυσικής και ηθικής τάξης των πραγμάτων· μία από αυτές ήταν η Τισιφώνη, ο ανθρωπομορφισμός της εκδίκησης φόνου.⁴⁴

⁴⁴ Η Τισιφώνη γεννήθηκε από το αίμα του Ουρανού που χύθηκε στους κόλπους της Γης κατά τον ακρωτηριασμό του από τον Κρόνο. Όπως υπονοεί και το όνομά της, πιστευόταν ότι δρούσε ως τιμωρός των δολοφόνων. Σύμφωνα με ένα μύθο, ερωτεύθηκε τον Κιθαιρώνα, αλλά προκάλεσε τον

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της ανθρωποκτονίας στην πόλιν τῶν Ἀθηνῶν κατά την κλασική περίοδο, αποδεικνύεται περαιτέρω στην σημασία και τις συνέπειες που έχει ένας φόνος για τους συγγενείς του θύματος, για τον ανδροφόνο και για την κοινότητα ως σύνολο. Για τους συγγενείς θύματος ανθρωποκτονίας, ο σεβασμός της μνήμης του νεκρού απαιτεί την εκδίκηση του ανδροφόνου· με το έθιμο της ανταποδόσεως του φόνου, μιας μακρινής μνήμης από τον πέμπτο αιώνα, η δίωξη και η (ευκταία) καταδίκη του φονέως στο δικαστήριο εμφανίζεται στους Αττικούς ρήτορες ως μια κανονιστική μέθοδος για την εκπλήρωση αυτής της υποχρέωσης. Οι καταγγέλλοντες ανθρωποκτονία υποστηρίζουν συνήθως ότι ο παράγων "σεβασμός της μνήμης του νεκρού" πρέπει να ωθήσει τους δικαστές να καταδικάσουν τους κατηγορούμενους. Αντιθέτως, εάν οι δικαστές αποφασίσουν να απαλλάξουν τον φονέα, κινδυνεύουν να υποστούν την οργή του πνεύματος του θύματος.⁴⁵ Επιπλέον, ήταν αποδεκτό δόγμα στην πόλιν τῶν Ἀθηνῶν κατά την κλασική περίοδο ότι η πράξη της ανθρωποκτονίας έφερε μόλυσμα (μίασμα), κατά το τελετουργικό, στον φονέα και ότι το μόλυσμα αυτό θα μπορούσε να μεταδοθεί σε οποιονδήποτε συνδεόταν με αυτόν, ειδικώς σε έναν κλειστό χώρο, όπως ένα κτίριο ή ένα πλοίο,⁴⁶ ενώ, επίσης, πιστευόταν ότι εμποδίζει ευμενείς θυσίες. Ως εκ τούτου, ένας κατηγορούμενος μπορεί να θεωρήσει την απουσία τέτοιων συμπτωμάτων ως τεκμαιρόμενη απόδειξη της αθωότητάς του: αν όλα τα θαλάσσια ταξίδια που έχει κάνει και όλες

θάνατό του από δάγκωμα ενός από τα φίδια που είχε αντί μαλλιών στο κεφάλι της. Στην Αινειάδα του Βιργιλίου η Τισιφώνη είναι η θηριώδης και σκληρή φρουρός των πυλών των Ταρτάρων.

⁴⁵ ΛΥΣΙΑΣ, 12 [Κατά Έρατοσθένους].100 : "...οἶμαι δ' αὐτοὺς ἡμῶν τε ἀκροᾶσθαι καὶ ὑμᾶς εἴσεσθαι τὴν ψῆφον φέροντας, ἡγουμένους, ὅσοι μὲν ἀν τούτων ἀποψηφίσθητε, αὐτῶν θάνατον κατεψηφισμένους ἔσεσθαι, ὅσοι δ' ἀν παρὰ τούτων δίκην λάβωσιν, ὑπὲρ αὐτῶν τὰς τιμωρίας πεποιημένους. (Φαντάζομαι ὅτι μας ἀκούνε αὐτὴ τὴ στιγμὴ καὶ ὅτι θὰ σας παρακολουθοῦν νὰ ρίχνετε τὴν ψῆφον σας, πιστεύοντας καὶ αὐτοὶ ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπὸ σας ἀθωώσετε τοὺς ἐνόχους, θὰ ἔχετε καταδικάσει σὲ θάνατον αὐτοὺς τοὺς ἰδίους, ἐνῶ ὅσοι θὰ τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θὰ πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐτούς.)" — 13 [Κατὰ Ἀγοράτου].97 : "...ἐὰν οὖν τὰ ἐναντία τοῖς τριάκοντα ψηφίσθητε, πρῶτον μὲν οὐχ ὁμόψηφοι <τοῖς ἐχθροῖς> γίνεσθε, ἔπειτα τοῖς ὑμετέροις αὐτῶν φίλοις τετιμωρηκότες ἔσεσθε, ἔπειτα τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις δόξετε δίκαια καὶ ὅσια ψηφίσασθαι. (Εἰάν λοιπὸν ψηφίζετε τὰ ἀντίθετα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐψηφίζαν οἱ Τριάκοντα, πρῶτον μὲν δὲν γίνεσθε ὁμόψηφοι με αὐτοὺς, δεῦτερον θὰ ἔχετε βοηθήσει τοὺς φίλους σας καὶ τρίτον εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους θὰ φανήτε ὅτι ἐψηφίσατε σύμφωνα με τοὺς θεῖους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους.)".

⁴⁶ Πρβλ. ΑΝΤΙΦΩΝ, 5 [Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου].82 : "οἶμαι γὰρ ὑμᾶς ἐπίστασθαι ὅτι πολλοὶ ἤδη ἄνθρωποι μὴ καθαροὶ <τὰς> χεῖρας ἢ ἄλλο τι μίασμα ἔχοντες συνεισβάντες εἰς τὸ πλοῖον συναπώλεσαν μετὰ τῆς αὐτῶν ψυχῆς τοὺς ὁσίως διακειμένους τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς. (διότι νομίζω, ὅτι σεις γνωρίζετε, ὅτι πολλοὶ ἤδη ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων τὰ χεῖρια δὲν εἶναι καθαρὰ ἢ εἶναι μολυσμένοι με κάποιον ἄλλο μόλυσμα ἀπὸ ἐγκλημα ἐπιβιβαζόμενοι σὲ ἓνα πλοῖο παρασύρουν στὴν καταστροφὴ τοῦ καὶ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀγνοί ἀπέναντι τῶν θεῶν.)".

οι θυσίες, στις οποίες έχει παρευρεθεί, έχουν αποδειχτεί θαυμάσια, δεν πρέπει να είναι ένοχος ανθρωποκτονίας⁴⁷.

Για να αποφευχθεί η πιθανή εξάπλωση του μιάσματος, οι δίκες ανθρωποκτονίας με την διαδικασία της *δίκης φόνου* (όχι, όμως, με την *άπαγωγή*) διεξάγονταν στο ύπαιθρο, σε ανοικτό χώρο, έτσι ώστε οι δικαστές να μην είναι στον ίδιο χώρο με εκείνους με "ακάθαρτα χέρια" και έτσι ο κατηγορος της *δίκης φόνου* να μην είναι κάτω από την ίδια στέγη (*όμωρόφιος*) με τον φονέα⁴⁸.

Ο7. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΩΞΕΩΣ

Η συνήθης διαδικασία για τη δίωξη μιας ανθρωποκτονίας ήταν η *δίκη φόνου*, μια διαδικασία που πηγαίνει πίσω, τουλάχιστον στο νόμο περί ανθρωποκτονίας του *Δράκοντος* (περί το 620). Αν, όπως υποθέτουμε, ο Σόλων εισήγαγε τη διαδικασία της *γραφής*,⁴⁹ τότε στην εποχή του *Δράκοντος*, όλες οι συνήθειες διώξεις ήταν *δίκαι*, και η *δίκη φόνου* σήμαινε απλώς την διαδικασία διώξεως μιας ανθρωποκτονίας.⁵⁰ Η διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί για την άσκηση διώξεως σε μια *δίκη φόνου* ορίζεται στην διασωθείσα επιγραφή IG i² 115, γραμμές 20-23: *προειπεῖν δὲ τῷ κτείναντι ἐν ἀγορᾷ μεχρ' ἀνεψιότητος καὶ ἀνεψιοῦ. συνδιώκειν δὲ κἀνεψιούς καὶ ἀνεψιῶν παῖδας καὶ γαμβρούς καὶ πενθερούς καὶ φράτορας*.⁵¹

⁴⁷ ΑΝΤΙΦΩΝ, 5 [Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου].82-83 : "...τοῦτο μὲν γὰρ ὅσοις συνέπλευσα, καλλίστοις ἐχρήσαντο πλοῖς: τοῦτο δὲ ὅπου ἱεροῖς παρέστην, οὐκ ἔστιν ὅπου οὐχὶ κάλλιστα τὰ ἱερὰ ἐγένετο. ἃ ἐγὼ ἀξίῳ μεγάλα μοι τεκμήρια εἶναι τῆς αἰτίας,...".

⁴⁸ Πρβλ. ΑΝΤΙΦΩΝ, 5 [Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου].11 : "...ἅπαντα τὰ δικαστήρια ἐν ὑπαίθρῳ δικάζει τὰς δίκας τοῦ φόνου, οὐδενὸς ἄλλου ἔνεκα ἢ ἵνα τοῦτο μὲν οἱ δικασταὶ μὴ ἴωσιν εἰς τὸ αὐτὸ τοῖς μὴ καθαροῖς τὰς χεῖρας, τοῦτο δὲ ὁ διώκων τὴν δίκην τοῦ φόνου ἵνα μὴ ὁμωρόφιος γίγνηται τῷ αὐθέντῃ..." .

⁴⁹ Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 9.1 Ο Σόλων επέτρεψε σε όποιοι ήθελε, να ασκήσει δίωξη σε ορισμένες περιπτώσεις· και αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό της *γραφής* "... ἔπειτα τὸ ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τιμωρεῖν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων, ...".

⁵⁰ Ο όρος "*δίκη φόνου*" δεν εμφανίζεται στο διασωθέν τμήμα του νόμου του *Δράκοντος* (IG i² 115), αλλά ως "*νόμος*" στον λόγο του *Δημοσθένους* 23 [Κατ' *Αριστοκράτους*].⁵¹ που μπορεί να είναι μέρος του αρχικού νόμου του *Δράκοντος*, και μιλά για "*Φόνου δὲ δίκας*..." .

⁵¹ Η επιγραφή συμπληρώνεται από τον λόγο του *Δημοσθένους* 43 [Πρὸς *Μακάρτατον* περὶ *Ἀγνίου κλήρου*].57 : "... αἰδέσασθαι δέ, ἐὰν μὲν πατήρ ᾗ ἢ ἀδελφὸς ἢ υἱεῖς, ἅπαντας, ἢ τὸν κωλύοντα κρατεῖν. ἐὰν δὲ τούτων μηδεὶς ᾗ, κτείνει δὲ ἄκων, γινώσκει δὲ οἱ πεντήκοντα καὶ εἰς, οἱ ἔφεται, ἄκοντα κτείνει, ἐσέσθων οἱ φράτερες, ἐὰν ἐθέλωσι, δέκα· τούτους δὲ οἱ πεντήκοντα καὶ εἰς ἀριστίνδην αἰρεῖσθων. καὶ οἱ πρότερον κτείναντες ἐν τῷδε τῷ θεσμῷ ἐνεχέσθων. τοὺς δ' ἀπογιγνομένους ἐν τοῖς δήμοις, οὓς ἂν μηδεὶς ἀναιρῇται, ἐπαγγελλέτω ὁ δήμαρχος τοῖς προσήκουσιν ἀναιρεῖν καὶ θάπτειν καὶ καθαίρειν τὸν δῆμον, τῇ ἡμέρᾳ ᾗ ἂν ἀπογένηται ἕκαστος αὐτῶν. ...". Είναι πιθανό η διάταξη στην επιγραφή να ισχύει μόνο για ακούσια ανθρωποκτονία, αλλά αν συμβαίνει αυτό (και δεν νομίζω ότι είναι), τότε πρέπει να υπάρχει μια παρόμοια διάταξη σχετικά με τη δίωξη μιας εκούσιας ανθρωποκτονίας.

Μπορεί να μας φαίνεται παράξενο, αλλά, προφανώς, ο νόμος δεν περιείχε ρητή αναφορά για το ποιος έπρεπε να ασκήσει δίωξη.⁵² Εφόσον το πρώτο βήμα για την δίωξη ανθρωποκτονίας ήταν η υποβολή στον Βασιλέα καταγγελίας (*ἀπογράφεσθαι*) και απαγγελία απαγορεύσεως εμφανίσεως του δράστη σε δημόσιους χώρους (*πρόρρησις*), θα πρέπει να συμπεράνουμε από τις δύο αυτές διατάξεις ότι, προφανώς, οι στενότεροι συγγενείς, δηλαδή ο πατέρας, οι αδελφοί και οι γιοι, πρέπει να ήταν οι πρωταρχικοί κατήγοροι σε περίπτωση ανθρωποκτονίας.

Έτσι, λοιπόν, το θύμα, αν δεν πέθαινε ακαριαία, επιφόρτιζε συνήθως τους συγγενείς του να εκδικηθούν και να πετύχουν την καταδίκη του κατονομαζόμενου ως δράστη (*ἐπίσκηψις*). Μπορούσε, όμως, να ζητήσει να μην διωχθεί ο δράστης και να δοθεί συγχώρεση (*ἄφεσις*). Οι συγγενείς του θύματος απήγγελλαν στον τάφο του θύματος προειδοποίηση στον φονέα, να απέχει από δημόσιους χώρους, όπως η αγορά, τα ιερά κ.λπ. Όποιος παραβίαζε τους όρους αυτούς, ήταν δυνατόν είτε να θανατωθεί νόμιμα είτε να συλληφθεί από τους συγγενείς του θύματος και να παραδοθεί στους *Ἐνδεκα*,⁵³ οι οποίοι στη συνέχεια θα τον οδηγούσαν στο δικαστήριο.

Αν θύμα της ανθρωποκτονίας ήταν μέτοικος, τότε οι συγγενείς του, με τη συνδρομή του προστάτη του μετοίκου, είχαν την ευθύνη να ασκήσουν δίωξη. Σε περίπτωση θανάτωσης δούλου, υπεύθυνος για την κίνηση της διαδικασίας δίωξης ήταν ο κύριος του δούλου. Όταν ένας Αθηναίος θανατωνόταν εκτός Αττικής από μη Αθηναίο, τότε οι συγγενείς του θύματος μπορούσαν να συλλάβουν και να κρατήσουν ως ομήρους μέχρι τρεις "ομοεθνείς" του φονιά μέχρι την παράδοση του τελευταίου στην *πόλιν τῶν Ἀθηνῶν (ἀνδροληψία)*^{54,55}. Κατά τη διάρκεια της πρώτης Αθηναϊκής Ηγεμονίας (454-404), η θανάτωση Αθηναίου πολίτη σε σύμμαχο πόλη συνεπαγόταν την πληρωμή προστίμου πέντε ταλάντων.

⁵² Δεν υπάρχει στην επιγραφή χώρος όπου να δηλούται ποιος πρέπει να ασκήσει δίωξη είτε πριν από τη διάταξη αυτή είτε (προφανώς) μετά από αυτήν, μέχρι τουλάχιστον τη γραμμή 31, και φαίνεται πολύ πιθανό ότι όσοι θα μπορούσαν να ασκήσουν δίωξη θα ορισθούν πολύ αργότερα στο νόμο, εν αντιθέσει προς αυτούς που πρόκειται να έλθουν αργοί στη δίωξη.

⁵³ Πρόκειται για την διαδικασία της *ἀπαγωγῆς*· η δίκη για παραβίαση από τον θύτη της προειδοποίησης, ήταν τελείως διαφορετική από την δίκη για ανθρωποκτονία – διεξαγόταν σε τακτικό δικαστήριο και η ποινή καταλογιζόταν κατά την κρίση του δικαστηρίου (Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 24 [Κατὰ Τιμοκράτους].105 : "... ἢ προειρημένον αὐτῷ τῶν νόμων εἶργεσθαι, εἰσιῶν ὅποι μὴ χρή, δησάντων αὐτὸν οἱ ἔνδεκα καὶ εἰσαγόντων εἰς τὴν ἡλιαίαν, κατηγορεῖτω δὲ ὁ βουλόμενος οἷς ἔξεστιν. ἐάν δ' ἄλῳ, τιμάτω ἢ ἡλιαία ὃ τι χρή παθεῖν αὐτὸν ἢ ἀποτεῖσαι. ...").

⁵⁴ Πρβλ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ s.v. "Ἀνδροληψία" : "τὸ ἀρπάζειν ἄνδρας ἔκ τινος πόλεως· ἡνεχύραζον γὰρ τὴν ἔχουσαν πόλιν τὸν ἀνδροφόνον καὶ μὴ προῖεμένην αὐτὸν εἰς τιμωρίαν. ...".

⁵⁵ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 23 [Κατ' Ἀριστοκράτους].82 : "... Νόμος: ἐάν τις βιαίῳ θανάτῳ ἀποθάνῃ, ὑπὲρ τούτου τοῖς προσήκουσιν εἶναι τὰς ἀνδροληψίας, ἕως ἂν ἡ δίκας τοῦ φόνου ὑπόσχωσιν ἢ τοὺς ἀποκτείναντας ἐκδῶσι. τὴν δὲ ἀνδροληψίαν εἶναι μέχρι τριῶν, πλέον δὲ μὴ."

Η καταγγελία για ανθρωποκτονία (*ἀπογράφεσθαι*) υποβαλλόταν από τους συγγενείς του θύματος (μέχρι τα πρώτα ξαδέλφια) στον άρχοντα Βασιλέα, που ήταν αρμόδιος και για την τέλεση θρησκευτικών τελετών. Με την υποβολή της δίκης στον Βασιλέα, αυτός προχωρούσε σε μια ακόμα απαγγελία απαγόρευσης εμφάνισης του δράστη σε δημόσιους χώρους (*πρόρρησις*) και, εφόσον υπήρχε αρκετός χρόνος μέχρι τη λήξη της θητείας του, προχωρούσε και στη διεξαγωγή τριών προκαταρκτικών εξετάσεων, μία ανά μήνα (*προδικασίαι*). Έτσι, πιθανολογείται ότι ο Βασιλεύς ενημερωνόταν για τα πραγματικά περιστατικά που αναφέρονταν στη δίωξη, τη νομική αποτίμηση των γεγονότων από τον μηνυτή και την απάντηση του κατηγορούμενου. Με βάση το κείμενο της δίωξης, αποφάσιζε και εισήγαγε την υπόθεση για εκδίκηση στο αρμόδιο δικαστήριο (το οποίο συνεδρίαζε σε ανοικτό χώρο). Στη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας προέδρευε, αλλά δεν μπορούσε να συνοψίσει ή να δώσει οδηγίες στους δικαστές πριν την ψηφοφορία.

Ο8. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

Η κίνηση ποινικής δίωξης για ανθρωποκτονία δεν ήταν ανοικτή σε όλους. Μόνον Αθηναίος πολίτης, που σχετίζονταν με τον νεκρό μέχρι βαθμού συγγενείας εξαδέλφου, ή που συνδέονταν με την ιδιότητα του μέλους στην ίδια φρατρία, μπορούσε να ασκήσει δίωξη για ανθρωποκτονία. Αμφισβητείται αν όσοι δεν είχαν τις καθορισμένες συγγενικές σχέσεις, είχαν δικαίωμα διώξεως.⁵⁶ Αν, όπως φαίνεται, όλα τα μέλη της οικογένειας του αποθανόντος συμμετείχαν σε προκαταρκτικές ορκοδοσίες,⁵⁷ έπρεπε να οριστεί ένα ηλικιωμένο άρρεν μέλος της οικογένειας⁵⁸ για να εμφανίζεται στο δικαστήριο και ίσως να εκτελεί ορισμένες από τις άλλες νομικές, ιερατικές και τελετουργικές λειτουργίες που αποσκοπούν στη διατήρηση της οικογενειακής τιμής, στην εκδίκηση του φονευθέντος, στην αποτροπή των ανθρωποκτονιών γενικώς και στην προστασία της πόλεως από το μίσμα του φόνου και τα προβλήματα που δημιουργεί ένας φόνος εκδικήσεως, μια βεντέτα. Έτσι, δεδομένου ότι δεν υπήρχε καθορισμένο χρονικό όριο, μέσα στο οποίο έπρεπε να κινηθεί η δίωξη⁵⁹, ο πλησιέστερος ενήλικας άρρην συγγενής (και πιθανότατα, σε περίπτωση θανάτου ή ανικανότητάς του, ο διάδοχός του), μπορούσε, όσο ζούσε ο δράστης, να εκπληρώσει την υποχρέωσή του.

⁵⁶ Πρβλ. MACDOWELL, D. M. [1989]: 10-21.

⁵⁷ Πρβλ. ΑΝΤΙΦΩΝ, 6 [*Περὶ τοῦ χορευτοῦ*].16 : "... διωμόσαντο δὲ οὗτοι μὲν ἀποκτεῖναί με Διόδοτον βουλευέσαντα τὸν θάνατον, ἐγὼ δὲ μὴ ἀποκτεῖναι, μήτε χειρὶ ἐργασάμενος μήτε βουλευσας. ...".

⁵⁸ Πρβλ. MACDOWELL, D. M. [2015]: 173.

⁵⁹ Πρβλ. ΛΥΣΙΑΣ 13 [*Κατὰ Ἀγοράτου Ἐνδείξεως*].83 : "... οὐ γὰρ οἶμαι οὐδεμίαν τῶν τοιούτων ἀδικημάτων προθεσμίαν εἶναι ...".

Ο κατήγορος πραγματοποιούσε, για πρώτη φορά, μια διακήρυξη (*προαγόρευσις*) στον τάφο του φονευθέντος και, εν συνεχεία, μια επίσημη διακήρυξη στην Αγορά, με την οποία απαγόρευε στον δράστη συμμετοχή σε λειτουργίες, τελετές και είσοδο σε τόπους που όριζε το έθιμο και ο νόμος.⁶¹ Έκανε επίσημη κατηγορία στον Βασιλέα, ο οποίος, με τη σειρά του, απαγόρευε στον κατηγορούμενο ως φονέα τα νόμιμα.

Ο Βασιλεύς συντόνιζε τα ημερολόγια των φονικών δικαστηρίων. Σε περίπτωση κατηγορίας, π.χ. *φόνου έκουσίου*, αρχικώς προγραμματίζε τρεις προκαταρκτικές ακροάσεις (*προδικασίες*) οι οποίες θα πραγματοποιούντο στο *Πρυτανείον* ανά μήνα.⁶² Ο σκοπός αυτών των ακροάσεων ήταν να εξετασθεί το έγκυρο της κατηγορίας και ο καθορισμός του αρμοδίου δικαστηρίου. Εάν, κατά τη διάρκεια αυτών των ακροάσεων, προέκυπτε θέμα προθέσεως και έπρεπε να καθοριστεί εάν η θανάτωση έγινε κατά τύχη (*φόνος μὴ ἐκ προνοίας - ἀκούσιος φόνος*) ή ήταν δικαιολογημένη (*φόνος δίκαιος*), τότε η δίκη θα διεξαγόταν είτε στο *ἐπὶ Παλλαδίῳ* είτε στο *ἐπὶ Δελφινίῳ* δικαστήρια. Υποτίθεται ότι την φύση της προκείμενης ανθρωποκτονίας έπρεπε να ορίσει ο κατηγορούμενος. Εάν ο κατηγορούμενος ισχυριζόταν ότι ο θάνατος ήταν τυχαίος και ο κατήγορος επέμενε ότι δεν ήταν, η δίκη θα εκδικαζόταν αναγκαστικά στον *Ἄρειο Πάγο*. Το δικαστήριο του *Ἀρείου Πάγου* δικάζε μόνο στις τρεις τελευταίες ασέληνες ημέρες του μηνός,⁶³ ενώ ο Λουκιανός⁶⁴ λέγει ότι "*ἐν νυκτὶ καὶ σκότῳ δικάζουσιν*." Ανάλογος προγραμματισμός γίνεται για δίκες στα άλλα δικαστήρια, ενώ ο Βασιλεύς είχε το δικαίωμα να αρνηθεί την εισαγωγή κάποιας δίκης ή δικών σε δικαστήριο, για τεχνικούς λόγους.⁶⁵

Την ορισθείσα ημέρα της δίκης στον *Ἄρειο Πάγο*, ο κατήγορος και ο κατηγορούμενος ανέβαιναν τον λόφο, στον χώρο του δικαστηρίου. Ο κατήγορος, σε περίπτωση ανθρωποκτονίας, ήταν συγγενής του θύματος, αλλά σε περίπτωση

⁶¹ Πρβλ. ΑΝΤΙΦΩΝ, 6 [*Περὶ τοῦ χορευτοῦ*].35 : "... καὶ προαγορεύειν ἐμοὶ εἶργεσθαι τῶν νομίμων,...". Να σημειωθεί ότι η *προαγόρευσις* είχε δύο λειτουργίες. Πριν από μια δίκη ανθρωποκτονίας, ήταν μια δημόσια δήλωση της επικείμενης δίκης και γινόταν από την οικογένεια του θύματος. Μετά, ήταν η επίσημη απαγόρευση, που εκφωνούσε ο *ἄρχων βασιλεύς*, ο οποίος διέταζε τον φονέα να παραμείνει μακριά από τους ναούς, την αγορά και άλλους δημόσιους χώρους.

⁶² Πρβλ. ΦΩΤΙΟΣ (και ΣΟΥΔΑ) : *προδικασία· οἱ τὰς ἐπὶ φόνῳ δίκας ἐγκαλούμενοι ἐν πρυτανείῳ πρὸ τῆς δίκης διατελοῦσιν ἐπὶ τρεῖς μῆνας, ἐν οἷς ἐξ ἑκατέρου μέρους λόγοι προάγονται. τοῦτό φασι προδικασίαν*.

⁶³ Πρβλ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, 8.117 : "... καθ' ἕκαστον δὲ μῆνα τῶν ἡμερῶν ἐδίκαζον ἐφεξῆς, τετάρτη φθίνοντος, τρίτη, δευτέρα".

⁶⁴ Πρβλ. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Ερμότημος ἢ Περὶ αἱρέσεων* : "[64]... οἱ ἐν νυκτὶ καὶ σκότῳ δικάζουσιν, ὥς μὴ ἐς τοὺς λέγοντας, ἀλλ' ἐς τὰ λεγόμενα ἀποβλέπουν· καὶ τότε ἡδὲ ἐξέσται σοι βεβαίως ἐλομένῳ φιλοσοφεῖν. ...".

⁶⁵ Εάν, για παράδειγμα, ο Βασιλεύς πρόκειται να αποσυρθεί από το αξίωμα εντός τριών ή τεσσάρων μηνών από τη στιγμή που του επεδόθη μια κατηγορία, δεν θα έχει τον απαιτούμενο χρόνο να πραγματοποιήσει τους επόμενους τρεις μήνες την διαδικασία των τριών, προβλεπομένων, προδικασιών και την δίκη τον τέταρτο μήνα. Πρβλ. ΑΝΤΙΦΩΝ 6 [*Περὶ τοῦ χορευτοῦ*]. 41-43.

δίκης τραύματος ή έμπρησμοῦ, κατηγορος ήταν ο ίδιος ο τραυματισθείς, εάν ήταν σε θέση παραστάσεως, ή κάποιος συγγενής, εάν ο τραυματισθείς δεν είχε τέτοιο δικαίωμα. Αν η κατηγορία αφορούσε σε καταστροφή ιερών ελαιόδενδρων, κατηγορος μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε πολίτης που ήθελε να προασπίσει το δημόσιο συμφέρον. Οι φονικές δίκες, στις οποίες προέδρευε ο ἄρχων Βασιλεύς χωρίς να φοράει τον στέφανό του, πραγματοποιούντο, όπως έχει ήδη λεχθεί, σε υπαίθριο χώρο, για να αποφευχθεί η μόλυνση από το μίasma που φέρει ο φονέας.

Στον χώρο του δικαστηρίου, το οποίο είχε δύο εισόδους, υποθέτουμε ότι υπήρχαν θέσεις για περίπου 250 δικαστές. Ο τόπος ονομαζόταν *συνέδριον* ή *βουλευτήριον* – καμία από τις δύο λέξεις δεν σήμαινε αναγκαστικά την ύπαρξη οποιουδήποτε είδους στέγης. Στο μέρος όπου διεξαγόταν η δίκη, υπήρχαν δύο χαμηλές εκφάνσεις του βράχου (*ἀργούς λίθους*, όπως τις ονομάζει ο Πausανίας)⁶⁶ και χρησίμευαν ως βήματα. Στον *λίθο τῆς Ὑβρεως*, στεκόταν ο κατηγορούμενος και στον άλλο, τον λίθο τῆς Ἀναιδείας, στεκόταν ο κατηγορος. Και τα δύο μέρη ορκιζόντουσαν (πρώτος ο κατηγορος), "... *πρώτα μεν αυτός που κατηγορεί κάποιον ότι έχει διαπράξει φόνο, θα λάβει όρκο να εξαφανιστεί αυτός και όλοι οι ανιόντες και κατιόντες συγγενείς του και η οικία του*, [68] *έπειτα δεν θα ορκισθεί κατά τον τυχόντα τρόπο, αλλά με τον τρόπο που δεν ορκίζεται κάποιος για τίποτε άλλο, δηλαδή θα σταθεί πλησίον και θα βάλει το χέρι του πάνω στα σφάγια κάπρου, κριαριού και ταύρου, που έχουν σφαγεί κατά τις ωρισμένες ημέρες από αυτούς που είναι εντεταλμένοι γι' αυτό, ώστε να τηρηθούν όλοι οι κανόνες της θρησκείας τόσον όσον αφορά τον χρόνο όσο και το πρόσωπο των αρμοδίων γι' αυτό λειτουργών.*"⁶⁷

Όποια και αν είναι η σειρά και η διάρκεια των ομιλιών σε δίκη ενώπιον του δικαστηρίου του Αρείου Πάγου, απαγορευόταν στα δύο μέρη να μιλούν εκτός θέματος (*ἔξω τοῦ πράγματος λέγειν*)· εάν κάποιος μιλούσε εκτός θέματος, ο κήρυκας τον σταματούσε!. Δεν επιτρεπόταν να κάνουν είτε εισαγωγική ομιλία (*προοῖμιον*) ή να θρηνήσουν. Οι μάρτυρες πριν καταθέσουν έδιναν όρκο.⁶⁸ Ο D. M. MacDowell (AHL:101-109) θεωρεί ότι δεν είναι σαφές εάν γυναίκες, δούλοι και παιδιά μπορούσαν να καταθέσουν ως μάρτυρες σε δίκη ανθρωποκτονίας· ο R. Bonner, όμως,⁶⁹ υποστηρίζει ότι, τουλάχιστον οι γυναίκες, μπορούσαν να καταθέσουν ως μάρτυρες στο δικαστήριο.

⁶⁶ Πρβλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I.28.5 : "... τοὺς δὲ ἀργούς λίθους, ἐφ' ὧν ἐστᾶσιν ὅσοι δίκας ὑπέχουσι καὶ οἱ διώκοντες, τὸν μὲν Ὑβρεως τὸν δὲ Ἀναιδείας αὐτῶν ὀνομάζουσι."

⁶⁷ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 [Κατ' Ἀριστοκράτους].67-68.

⁶⁸ Πρβλ. MACDOWELL D. M. [1966]: 98-100.

⁶⁹ Πρβλ. BONNER, R. [1906]: 127-132.

Πρώτα μιλούσε ο κατήγορος, εξηγώντας πώς εντοπίστηκε ο κατηγορούμενος, αναλύοντας οποιαδήποτε στοιχεία θεωρούσε ότι φαίνονταν χρήσιμα για την δίωξη της υποθέσεώς του. Ο κατηγορούμενος απαντούσε, αναφερόμενος σε μια άλλη σειρά γεγονότων και υποθέσεων· μετά την ολοκλήρωση της ομιλίας του, μπορούσε να απέλθει και να αυτοεξορισθεί, αν του φαινόταν συνετό να το κάνει. Εάν δεν το έκανε, ο κατήγορός του είχε μια δεύτερη ευκαιρία να αντικρούσει τα επιχειρήματά του και να ενισχύσει τη δική του επίθεση. Στην συνέχεια, ο κατηγορούμενος απαντούσε σε αυτή την αντίκρουση.

Αμέσως μετά, οι δικαστές έπαιρναν τις ψήφους των από έναν βωμό⁷⁰ και ψήφιζαν, χωρίς να συμβουλευτούν ο ένας τον άλλον. Ο Αισχίνης⁷¹ υπονοεί ότι τα μέλη του Αρείου Πάγου έκανε κάποιες, δικές τους, έρευνες, χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζει πώς το έκαναν αυτό. Ο H. J. Wolff⁷² υποστηρίζει ότι οι *ἱστορες*, που αναφέρει ο Όμηρος στην ασπίδα του Αχιλλέα, ονομάζονταν έτσι επειδή είχαν ειδικές πληροφορίες σχετικά με την διένεξη που παρακολουθούσαν. Είναι πιθανόν ο Αισχίνης να αναφέρεται σε κάποια φάση ή παράδοση σχετική με παρόμοιες περιπτώσεις.

Ο *ἄρχων Βασιλεύς* δεν ψήφιζε: απλώς απήγγελλε την ετυμηγορία (*δικάζει*), δηλαδή ότι ο εναγόμενος αθώωθηκε ή καταδικάστηκε, σύμφωνα με την απόφαση του δικαστηρίου, και δήλωνε, σε περίπτωση ενοχής, τι θα έπρεπε να καταβάλλει ή να υποστεί. Τις πληροφορίες αυτές έπαιρνε ο κήρυκας από τον Βασιλέα και έκανε την σχετική αναγγελία. Κατόπιν, αυτός που κέρδισε, ορκιζόταν ότι είχε ενεργήσει δίκαια, επικαλούμενος καταστροφή για τον εαυτό του, την οικογένειά του και το σπίτι του αν δεν το είχε κάνει.⁷³

⁷⁰ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 18 [*Υπέρ Κτησιφώντος περί τοῦ Στεφάνου*].134 : "... Ὑπερίδῃ δὲ λέγειν προσέταξε· καὶ ταῦτ' ἀπὸ τοῦ βωμοῦ φέρουσα τὴν ψῆφον ἔπραξε, καὶ οὐδεμία ψῆφος ἠνέχθη τῷ μιανῶ τούτῳ", αλλά δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσον η πρακτική αυτή έγινε ιδιαίτερος σε αυτή τη δίκη ή ακολουθείτο γενικώς στις φονικές δίκες. Είναι σαφές, όμως, ότι απέβλεπε στον καθαγιασμό της ψήφου.

⁷¹ Πρβλ. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, 1 [*Κατὰ Τιμάρχου*].92 : "οὐ γὰρ ἐκ τοῦ λόγου μόνον οὐδ' ἐκ τῶν μαρτυριῶν, ἀλλ' ἐξ ὧν αὐτοὶ συνίσασι καὶ ἐξητάκασι, τὴν ψῆφον φέρουσι".

⁷² Πρβλ. WOLFF, H. J. [1946]: 31-87.

⁷³ Ο ΦΩΤΙΟΣ (*Lexicon*, τόμος I) s.v. "διωμοσία", αποδίδει τον όρκο αυτό στις φονικές δίκες γενικώς : "διωμοσία· (ὄρκος ἐστίν, ὃν) ὦμνουν καὶ οἱ φόνου ἀγῶνα διώκοντες καὶ οἱ φεύγοντες καὶ μετὰ τὸ εἰπεῖν τὸν πάντα λόγον καὶ πρὸ τοῦ εἰπεῖν ὁ μὲν ἢ μὴν τὰ ἀληθῆ κατηγορήσειν, ὁ δὲ ἢ μὴν τὰ ἀληθῆ ἀπολελογῆσθαι. καὶ ἐπενεχθείσης δὲ λοιπὸν ἤδη τῆς ψήφου πάλιν ὦμνουν ὁ κρατήσας, ἢ μὴν δικαίως νενικηκέναι ἐξώλειαν αὐτῷ ἐπαρώμενος, εἰ ἐξηπάτησεν."

Υ ΤΑ "ΦΟΝΙΚΑ" ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ Π

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, τα "φονικά" δικαστήρια διαφοροποιούνται στην ονοματολογία από τα λαϊκά δικαστήρια. Κατά πρώτον, η ονοματολογία των "φονικών" δικαστηρίων των Αθηνών εμφανίζει λίγες περιπτώσεις εναλλακτικών ονομασιών. Οι δικαστές τους ονομάζονται *Έφεται* ή *δικασταί*, και η συνεδρίασή των καλείται *Δικαστήριον* ή, στην περίπτωση του Αρείου Πάγου, *Συμβούλιον*. Ο τόπος ή το κτίριο που χρησιμοποιούσε το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου για τις συνελεύσεις του, ονομαζόταν *συνέδριον* ή *βουλευτήριον*⁷⁴.

Οι ανθρωποκτονίες και ορισμένα άλλα, συναφή, εγκλήματα, διακρίνονταν σε πέντε κατηγορίες, κάθε μια από τις οποίες ανετέθη σε συγκεκριμένο δικαστήριο, που έλαβε το όνομά του από την τοποθεσία όπου συνεδρίαζε, ενώ εφαρμόζονταν η βασική αρχή των "φονικών" δικαστηρίων: *έν ιερ[ῶ] καὶ ὑπαίθριοι*.⁷⁵ Έτσι, ένα δικαστήριο συνεδρίαζε στον λόφο του Άρεως (*Άρειος Πάγος*), άλλο στο Παλλάδιο (*ἐπὶ Παλλαδίῳ*), ένα τρίτο στο Δελφίνιο (*ἐπὶ Δελφινίῳ*), ένα τέταρτο στο Πρυτανείο (*ἐπὶ Πρυτανείῳ*) και ένα πέμπτο (κατά παράδοση, αν όχι για πρακτικούς λόγους) στο ιερό του Φρεατοῦ⁷⁶ (*έν Φρεαττοῖ*). Ο Άρειος Πάγος, αν και, περιστασιακώς, συνεδρίαζε στην Βασίλειο Στοά αντί του λόφου του Άρεως⁷⁷, δεν είχε εναλλακτικό όνομα για το συμβούλιο. Το όνομα, *ἐπάλξεις*, που απαντάται μόνο σε λεξικά⁷⁸ ως το όνομα ενός "φονικού" δικαστηρίου, ίσως να είναι εναλλακτική ονομασία ενός από τα προαναφερ-

⁷⁴ Πρβλ. Αγορά Ι 6524 (...μηδε συνκαθίζειν έν τῷ συνεδρίῳ....τῆς εἰς τὸ βουλευτήριον εἰσιόντων...).

⁷⁵ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ΑΘΠολ.: 57.4.

⁷⁶ Ο σημερινός λεγόμενος όρμος της Φρεαττύδας στου οποίου την ανατολική όχθη, που σήμερα είναι μέσα στα όρια του εκεί Ναυτικού Μουσείου Ελλάδος, διακρίνονται λείψανα βαθμίδων εκείνου του δικαστηρίου της αρχαιότητας.

⁷⁷ Βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 25 [Κατὰ Άριστογόιτονος Α'].23 : "... τὸ τὴν ἐξ Αρείου πάγου βουλὴν, ὅταν έν τῇ Βασιλείῳ στοᾷ καθεζομένη περισχοινίσηται, κατὰ πολλήν ἡσυχίαν ἐφ' ἑαυτῆς εἶναι, καὶ ἅπαντας ἐκποδῶν ἀποχωρεῖν." Περὶ της Βασιλείου Στοάς, πρβλ. *The Athenian Agora*, vol. III, σελ. 21.

⁷⁸ ΛΙΒΑΝΙΟΣ (:) ΕΙΣ ΒΕΚΚΕΡ, I., *Anecdota Graeca* I.243.16-18 : Έπάλξεις' ἐξοχαί τειχῶν, προμαχῶνες, ἀψίς. ἔστι δε καὶ δικαστήριον τῶν φονικῶν, ὠκοδομεῖται δὲ πρὸς τῷ Πρυτανείῳ.

θέντα⁷⁹, καθ' ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά αυτού του ονόματος σε άλλο δικαστήριο.

Ο9. ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ

Η προέλευση και η πρώιμη ιστορία του Αρείου Πάγου περιβάλλεται από θρύλους και ασάφειες. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι Αρεοπαγίτες ξεκίνησαν ως ομάδα επιφανών ανδρών που συμβούλευαν τον Βασιλέα, αρχηγό του "κράτους", ιερέα και δικαστή, σε σημαντικές ή δύσκολες αποφάσεις, είτε (πιθανότατα) κατόπιν αιτήματός του, είτε επειδή ήταν αρκετά ισχυροί ώστε να τον υποχρεώνουν να συμμερίζεται τις απόψεις τους. Η ιδιότητα του Αρεοπαγίτη μπορεί να ήταν κληρονομική, όπως η Βασιλεία· έτσι, το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου θα αντιπροσώπευε την αριστοκρατία. Με την πτώση της μοναρχίας, η επιρροή του Συμβουλίου αυξήθηκε· η παράδοση, που θέλει τον Άρειο Πάγο να είναι, τον έβδομο αιώνα, ουσιαστικώς υπεύθυνος για την διακυβέρνηση,⁸⁰ φαίνεται ότι ευσταθεί. Κάποια περίοδο φαίνεται ότι είχε εκτεταμένες πολιτικές εξουσίες, που, όμως, χάθηκαν πριν τις αρχές του πέμπτου αιώνας, ενώ οι περισσότερες από αυτές που διατήρησε, μετεφέρθησαν, από τη μεταρρύθμιση του Έφιαλτη το 462/1, σε άλλους φορείς εξουσίας. Από τότε και μετά, παρόλο που, περιστασιακά, σε περιόδους έκτακτης ανάγκης, ανέλαβε πολιτική δράση,⁸¹ λειτουργούσε κυρίως ως δικαστήριο.

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Όπως όλα τα άλλα φονικά δικαστήρια, το δικαστήριο του Αρείου Πάγου παίρνει το όνομά του από τον τόπο όπου συνέρχεται. Οι δικαστές δικάζουν κάπου στον λόφο του Άρη, βορειοδυτικώς της Ακροπόλεως, χωρίς να είναι ξεκαθαρισμένο το ακριβές σημείο όπου δικάζαν. Ο Πausanίας μιλάει για γειτνιάζοντα μνημεία, όπως ο τάφος του Οιδίποδα, ένας βωμός της Προμάχου Αθηνάς και ένα ιερό των Σεμνών Θεαινών, αλλά δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα υπολείμματα αυτών. Δύο ογκόλιθοι, που ευρίσκονται στην άκρη του λόφου, εκεί όπου έπεσαν, μπορεί να κρύβουν τον, περί ού ο λόγος, τόπο συναντήσεων.⁸² Σε ορισμένες περιπτώσεις, το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου χρησιμοποίησε την Βασιλείο Στοά ως εναλλακτικό τόπο συνεδριάσεων. Αυτή η συγκριτικώς μικρή

⁷⁹ O MILLER, S. G. [1978]: 18-19, υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα άλλο όνομα του *Πρυτανείου*.

⁸⁰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 3.6 : "... ή δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλὴ τὴν μὲν τάξιν εἶχε τοῦ διατηρεῖν τοὺς νόμους, διώκει δὲ τὰ πλεῖστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ κολάζουσα καὶ ζημιοῦσα πάντας τοὺς ἀκοσμοῦντας κυρίως. ...".

⁸¹ ΛΥΣΙΑΣ, 12 [*Κατὰ Ἐρατοσθένους*].69 : "...πραττούσης μὲν τῆς ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλῆς σωτήρια,...".

⁸² VANDERPOOL, E. [1950]: 33-47.

Στοά βρισκόταν κοντά στη βορειοδυτική γωνία της Αθηναϊκής Αγοράς· με τις ανασκαφές έχουν ανακτηθεί κάποιες διαστάσεις και έτσι σχεδιάστηκε η κάτοψή της. Όταν συνεδριάζε εκεί το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου, ένα διαχωριστικό από σχοινιά κρατούσε το κοινό σε απόσταση. Όποιο και αν ήταν το αντικείμενο αυτών των συνεδριάσεων, οπωσδήποτε δεν ήταν δίκη ανθρωποκτονίας, η οποία απαιτούσε ότι ο κατηγορούμενος δεν θα έπρεπε να είναι κάτω από την ίδια στέγη με ομοίαιμους του ατόμου που φονεύθηκε.⁸³

ΣΥΝΘΕΣΗ

Το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου αποτελείτο αποκλειστικώς από πρώην *ἄρχοντες*: κάθε χρόνο οι εννέα άνδρες που διατελούσαν *ἄρχοντες*, μετά το τέλος της αρχοντείας των και αφού υφίσταντο επιτυχώς την διαδικασία των *εὐθυνῶν*, αυτομάτως γίνονταν ισόβια μέλη του Συμβουλίου του Αρείου Πάγου. Δεν είναι επακριβώς γνωστό εάν μπορούσε να αφαιρεθεί από κάποιον η ιδιότητα του αρεοπαγίτη. Η μόνη περίπτωση που γνωρίζω είναι αυτή που αναφέρει ο Δείναρχος στον *Κατά Δημοσθένους* λόγο του.⁸⁴

Οι αρεοπαγίτες, έχοντας ήδη υπηρετήσει την πολιτεία ως *ἄρχοντες*, ήταν άτομα με κάποια νομική πείρα· όντες ισόβιοι, δεν επηρεάζονταν από την λαϊκή βούληση ή την βούληση των κρατούντων· αποτελούσαν ένα "ολιγομελές", για τα αθηναϊκά δεδομένα, δικαστήριο, εν τούτοις, όμως, η παραδοσιακή αίσθηση ευθύνης των μελών του ήταν τόσο ισχυρή, που ουδέποτε κατεγράφη περίπτωση δωροδοκίας.

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΚΑΘ' ΥΛΗΝ

Το είδος των φονικών υποθέσεων που εκδικάζονταν στον Άρειο Πάγο καθορίζονται σε έναν νόμο που αναφέρεται στον *Κατ' Αριστοκράτους* λόγο του Δημοσθένους [23.22]:

⁸³ Πρβλ. WYCHERLEY, R. E. [1957]: 21-25.

⁸⁴ ΔΕΙΝΑΡΧΟΣ, 1 [*Κατά Δημοσθένους*].56 : "διόπερ τὸν παρ' αὐτῶν ἀποστερήσαντα τὸ ναῦλον τὸν πορθμέα ζημιώσασα πρὸς ὑμᾶς ἀπέφηνε: πάλιν τὸν τὴν πεντεδραχμίαν ἐπὶ τῷ τοῦ μὴ παρόντος ὀνόματι λαβεῖν ἀξιώσαντα, καὶ τοῦτον ὑμῖν ἀπέφηνε, καὶ τὸν τὴν μερίδα τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου τολμήσαντ' ἀποδόσθαι παρὰ τὰ νόμιμα τὸν αὐτὸν τρόπον ζημιώσας' ἐξέβαλε." (Ἔτσι, σας κατήγγειλε ένα από τα μέλη του, αφού ήδη το είχε τιμωρήσει, επειδή είχε στερήσει τον πορθμέα των δικαιωμάτων του· επίσης, σας κατήγγειλε έναν Αρεοπαγίτη γιατί είχε ζητήσει πέντε δραχμές για λογαριασμό ενός απόντος· επίσης, με την ίδια αυστηρότητα, έδιωξε από τους κόλπους του κάποιον ο οποίος, παρά τα καθιερωμένα, δεν δίστασε να πουλήσει την μερίδα του από τὰς τιμὰς που αποδίδονται στον Άρειο πάγο). – Η λέξη μερίς σημαίνει το μερίδιο που δινόταν στους μετέχοντες συμποσίου. Φαίνεται ότι μεταξύ των τιμών που αποδίδονταν στους Αρεοπαγίτες, ήταν και μερίδα κρέατος την οποία, από φιλοχρηματία, κάποιος Αρεοπαγίτης πώλησε, χωρίς να υπολογίσει την, από την πράξη του αυτή, δυσφήμιση).

"Ἡ βουλή του Ἀρείου Πάγου θα ἔχει δικαιοδοσία νὰ δικάζει περιπτώσεις φόνου καὶ τραυματισμοῦ ἀπὸ πρόθεση καὶ δηλητηρίασης, ἀν δηλαδή κάποιος ποὺ ἔδωσε δηλητήριο, προκάλεσε τὸν θάνατο."

Στὴν *Ἀθηναίων πολιτεία* [57.3], ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει ἕναν κατάλογο ποὺ, προφανῶς, βασίζεται σὲ αὐτὸν τὸν νόμο:

*"Οἱ δίκες γιὰ φόνο καὶ τραυματισμὸ ἔχουν ὡς ἐξῆς: Ἀν κανεὶς σκοτώσει ἢ τραυματίσει ἀπὸ πρόθεση, παραπέμπεται στὸν Ἀρειο Πάγο, γιὰ δηλητηρίαση, ἀν δηλαδή φονεύσει κάποιον με δηλητήριο καὶ γιὰ ἐμπρησμὸ. Γιατί αὐτές εἶναι οἱ μόνες περιπτώσεις ποὺ ἐξετάζει ἡ βουλή του Ἀρείου Πάγου."*⁸⁵

Ὁ Ἀρειὸς Πάγος λοιπὸν, ἐκδίκᾳζε υποθέσεις ἐκούσιας ἀνθρωποκτονίας καθὼς καὶ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὁ θάνατος τοῦ θύματος ἐπέρχονταν ὡς συνέπεια πυρκαγιάς ἢ δηλητηρίασης, ἐφόσον ὁ δράστης εἶχε ἐνεργήσει με ἀνθρωποκτόνο πρόθεση καὶ τὸ θύμα εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη ἢ ἦταν ξένος ὁ ὁποῖος, με ψήφισμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, εἶχε ἐξομοιωθεῖ με Ἀθηναῖο πολίτη.

Α. Οἱ Ἐφεταί⁸⁶

Τὸ δικαστήριο τῶν 51 Ἐφετῶν⁸⁷ ποὺ ἀναγόταν τουλάχιστον στὴν ἐποχὴ τοῦ Δράκοντος, δίκᾳζε τοὺς φόνους ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀκουσίως ἢ με ἐλαφρυντικές συνθήκες, ἀπὸ πολίτη με θύμα πολίτη (καὶ τὴν προτροπὴ σὲ φόνο πολίτη ἀπὸ πολίτη;), καθὼς καὶ κάθε εἶδους φόνο, ὅταν τὸ θύμα ἦταν μέτοικος ἢ ἀλλοδαπὸς ἢ δούλος.

Σχετικὰ με τὴ σύνθεση τῶν Ἐφετῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Σόλωνα, ἔχουν διατυπωθεῖ δύο υποθέσεις. Κατὰ τὴ μία, οἱ Ἐφέται ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ Ἀρεοπαγίτες ποὺ ἐπιλέγονταν ἀπὸ τοὺς ὁμότιμους τοὺς γιὰ μιὰ μόνη δίκη. Κατὰ τὴν ἄλλη, τότε δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ Ἀρειὸς Πάγος καὶ οἱ Ἐφέται ἐκδίκᾳζαν ὅλες τὶς ἀνθρωποκτονίες, συνεδριάζοντας σὲ διάφορα ἱερά, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τὸ ἱερό τῶν Σεμνῶν ἢ Ἐρινύων στὸν Ἀρειο Πάγο· σ' αὐτὸ δικάζονταν εἰδικῶς οἱ φόνοι ἐκ προμελέτης.

Εἰσὶς δύο υποθέσεις ἀντιπαρατίθενται ἀναφορικῶς με τὴν σύνθεση τοῦ δικαστηρίου τῶν Ἐφετῶν ἀπὸ τὰ μέσα ἢ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς. Σύμφωνα με τὴν μία, οἱ Ἐφέται, ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι μιὰ, κατὰ περίπτωσιν,

⁸⁵ ΜΠΑΛΛΑ, Χ. [2015]: 221.

⁸⁶ Βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. [2000]: 186.

⁸⁷ Πρβλ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ S.V. "Ἐφέται": *Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀριστοκράτους. οἱ δικάζοντες τὰς ἐφ' αἵματι κρίσεις ἐπὶ Παλλαδίῳ καὶ ἐπὶ Πρυτανείῳ καὶ ἐπὶ Δελφινίῳ καὶ ἐν Φρεαττοῖ Ἐφέται ἐκαλοῦντο.*

σύνθεση Αρεοπαγιτών, που οριζόταν όχι πλέον με εκλογή, αλλά με κλήρο. Σύμφωνα με την άλλη, το όνομα των *Έφετῶν* αποδιδόταν από συνήθεια σε *Ήλιαστικά* Δικαστήρια που συγκροτούντο για να δικάσουν φόνους των περιπτώσεων που υπάγονταν παλαιότερα στη δικαιοδοσία των *Έφετῶν*.

Β. ΟΙ ΕΝΔΕΚΑ

Για τις αρμοδιότητες των *Ένδεκα* στο αθηναϊκό δικαστικό σύστημα μας πληροφορεί ο Δημοσθένης,⁸⁸ η δε σημασία των έχει επισημανθεί από πολλούς.⁸⁹ Η πληρέστερη εξήγηση δίδεται από τον Αριστοτέλη, στο *ΑθΠολ.*: 52.1⁹⁰

Οι *Ένδεκα* διέθεταν δικαστικές αρμοδιότητες εξειδικευμένες, αλλά πολύ κρίσιμες. Δίκαζαν τους κακοποιούς (*κακούργους*)⁹¹ –ανδραποδιστές, κλέφτες, λωποδύτες– που συλλαμβάνονταν επ' αυτοφώρω, προσάγονταν σε αυτούς με τη διαδικασία της *άπαγωγῆς*⁹² και ομολογούσαν. Στην περίπτωση που συνέτρεχε και η τελευταία προϋπόθεση, οι *Ένδεκα* δίκαζαν τον ένοχο. Αν δεν συνέτρεχε, ενεργούσαν ως *ἄρχοντες*· διεξήγαν την ανάκριση, παραπέμποντας τον σχετικό φάκελο σε ηλιαστικό δικαστήριο και προεδρεύοντας στη σχετική συνεδρίαση.

Σ' άλλες περιπτώσεις οι *Ένδεκα* ασχολούνταν μόνον με την προδικαστική διερεύνηση υποθέσεων. Επί αμφισβητήσεων μεταξύ δημοσίου και ιδιωτών για την ιδιοκτησία αγροτεμαχίων και οικιών διεξήγαν ανακρίσεις και, όταν κατέληγαν σε πόρισμα υπέρ του δημοσίου, παρέπεμπαν την υπόθεση στους

⁸⁸ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 [*Κατ' Αριστοκράτους*].69.

⁸⁹ HARRISON, A. R. W. [1961]:17-18 –MACDOWELL, D. M. [1978]: 75.

⁹⁰ "Με κλήρο ορίζονται και οι Ένδεκα που μεριμνούν τα των φυλακών. Σε αυτούς οδηγούνται οι κλέφτες, οι απαγωγείς και όσοι αρπάζουν ενδύματα από δημόσιους χώρους (λωποδύτες). Και αν αυτοί ομολογήσουν την πράξη τους, τους τιμωρούν με θάνατο· αν αρνηθούν, τους παραπέμπουν στο δικαστήριο, και, αν μεν αθωωθούν, τους αφήνουν ελεύθερους, αν όχι, τότε τους θανατώνουν" Μτφρ. ΜΠΑΛΛΑ, Χ. [2015]: 201.

⁹¹ Για τούτο καλούνταν ενίοτε *έπιμεληταί τῶν κακούργων*.

⁹² Με την διαδικασία της *άπαγωγῆς* (φόνου) ο φονέας παραπέμπονταν στην δικαιοσύνη χωρίς την εμπλοκή δικαστηρίων: ο ίδιος ο κατηγορος συνελάμβανε τον κατηγορούμενο και τον οδηγούσε στους *Ένδεκα* οι οποίοι συγκαλούσαν δίκη ενώπιον τακτικού δικαστηρίου. Πρβλ. ΛΥΣΙΑΣ 13 [*Κατά Αγорάτου*].85.

Πωλητές.⁹³ Οι Ένδεκα ήταν επιφορτισμένοι με την προφυλάκιση των υποδίκων⁹⁴ και την εκτέλεση των ποινών που επέβαλλαν οι ίδιοι ή άλλα δικαστήρια.

10. ΠΑΛΛΑΔΙΟΝ (ΕΠΙ ΠΑΛΛΑΔΙΩΙ)

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Το Παλλάδιον δικαστήριο, ήταν ιερό της Αθηνάς Παλλάδος, αν και, όπως φαίνεται από επιγραφές (IG i² 324) στο ίδιο ιερό λατρευόταν και ο Δίας (IG ii² 1096, 3177, 5055). Η θέση του Παλλαδίου τοποθετείται κάπου ανατολικά των Αθηνών⁹⁵ ή στα σύνορα Αθηνών και Φαλήρου, όπως μαρτυρεί κάποιος Φανόδημος (Σουίδας, βλ. "ἐπὶ παλλαδίῳ" [ἐπὶ παλλαδίῳ δικασήριον Ἀθήνησιν ἐν ᾧ οἱ Ἐφέται ἀκουσίου φόνου ἐδίκαζον. Ἀργεῖοι γὰρ ἀπὸ Ἰλίου πλέοντες ἡνίκα προσέσχον Φαλήροις, ὑπὸ Ἀθηναίων ἀγνούμενοι ἀνηρέθησαν ὕζερρον δὲ Ἀκάμαντος γνωρίσαντος καὶ τοῦ παλλαδίου εὐρεθέντος, κατὰ χρησμόν αὐτόθι τὸ δικασήριον ἀπέδειξαν ὡς Φανόδημος.]. Κατ' ἐμέ, ορθότερη ἀποψη εἶναι αὕτη τοῦ I. Τραυλοῦ,⁹⁶ ο οποίος το τοποθετεῖ ἐπὶ τῆς οδοῦ Μακρῆ αρ. 8, πλησίον τοῦ σταθμοῦ "Ἀκρόπολις" τοῦ ἀθηναϊκοῦ μετρό.

ΣΥΝΘΕΣΗ

Στο 57.4 τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας*, ο Ἀριστοτέλης περιγράφει ἐν συντομίᾳ τὴν οργάνωση τῶν φονικῶν δικαστηρίων τῶν Αθηνῶν. Ο Βασιλεύς εἶναι ὁ προεδρεύων Ἄρχων, τὸ Συμβούλιον τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐκδικάζει υποθέσεις ἀνθρωποκτονίας ἐκ προθέσεως, ἐνῶ οἱ δικασταὶ στο ἐπὶ Παλλαδίῳ, ἐπὶ Δελφινίῳ καὶ ἐν Φρεαττοῖ δικαστήρια, περιγράφονται ὡς ἐξῆς: δικάζουσι δ' οἱ λαχόντες τα..... [ca. 8], πλὴν τῶν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ γιγνομένων. Ἡ ἀποκατάσταση ποὺ ἐγίνε ἀπὸ τὸν Sir Frederick Kenyon,⁹⁷ "ταῦτ' Ἐφέται", επικρατεῖ ἄλλων προτάσεων

⁹³ Οἱ Πωληταὶ ἦταν ἀρμόδιοι γιὰ τὶς δημόσιες εἰσπράξεις· τηροῦσαν τὰ συμβόλαια ἐκχωρήσεων ἢ ἐνοικιάσεων καὶ κατέθεταν στὴ Βουλὴ ἀντίγραφά τους, ἀντίστοιχους πίνακες με τὶς ἡμερομηνίες καταβολῆς τῶν δόσεων ἢ τῶν ἐνοικίων καθὼς καὶ χωριστοὺς καταλόγους γιὰ κάθε κατηγορία ἐνοικιαστῶν, γιὰτί ἄλλοι πλήρωναν κάθε πρυτανεία, ἄλλοι τρεῖς φορές τὸ χρόνο καὶ ἄλλοι μιὰ φορά τὸ χρόνο. Κάθε φορά ποὺ πλήρωναν οἱ ἐνοικιαστῆς, οἱ Πωληταὶ ἀπάλειφαν ἀπὸ τὸν πίνακα τὸ ποσὸν ἐπίσης ἐνώπιον τῆς βουλῆς, ἡ ὁποία, σὲ περίπτωσι καθυστερήσεως ἐνοικίων ἢ δόσεων ἢ ἄλλων δημοσίων οφειλῶν πέραν κάποιων ὁρίων, ἀποφάσιζε ἀν θὰ διπλασιάσει τὸ χρέος ἢ θὰ φυλακίσει τὸν οφειλέτη ἢ καὶ τοὺς ἐγγυητῆς του.

⁹⁴ Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χαρακτηρίζονταν δεσμοφύλακες.

⁹⁵ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι/Θησεύς*: 27.4 "...ἀπὸ δὲ Παλλαδίου καὶ Ἀρδηττοῦ καὶ Λυκείου προσβαλόντας ὥσασθαι τὸ δεξιὸν αὐτῶν ἄχρι τοῦ στρατοπέδου..."

⁹⁶ TRAVLOS, J. [1974]: 500-511.

⁹⁷ Supplementum Aristotelicum, III: 2 (Βερολίνο, 1903), ἐπαναληφθὲν στο κείμενο τοῦ 1920, τῆς ἐκδόσεως τῆς Οξφόρδης.

συμπληρώσεως του κενού, καθώς "επικουρείται" από την επιγραφή IG i² 115⁹⁸, τον "Περὶ τῶν Μυστηρίων" λόγο του Ανδοκίδα (1.78), τον "Κατ' Ἀριστοκράτους" (23.37-38) και "Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου Κλήρου" (43.57) λόγους του Δημοσθένους, και, φυσικά (!) Αρποκρατίωνα s.v. Ἐφέται· όλα δείχνουν ότι στα δικαστήρια αυτά που απαριθμεί ο Αριστοτέλης, οι υποθέσεις εκδικάζονταν από τούς Ἐφέτας.⁹⁹

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΚΑΘ' ὙΛΗΝ

Το εἶδος των υποθέσεων που εκδικάζονται στο Παλλάδιον, απαριθμούνται στο 57.3 της Ἀθηναίων Πολιτείας:

τῶν δ' ἀκουσίων [sc. φόνων δίκας] καὶ βουλευσεως, κἂν οἰκέτην ἀποκτείνῃ τις ἢ μέτοικον ἢ ξένον, οἱ ἐπὶ Παλλαδίῳ [sc. δικάζουσιν].

Επίσης ο Δημοσθένης, στον Κατ' Ἀριστοκράτους λόγο, [23.71] λέγει ότι στο Παλλάδιον εκδικάζονταν υποθέσεις ακουσίου φόνου, περιγράφει δε και την ακολουθητέα στο δικαστήριο αυτό διαδικασία: "[71] Δεύτερον δ' ἕτερον δικαστήριον τὸ τῶν ἀκουσίων φόνων φανήσεται συγχέων, τούπὶ Παλλαδίῳ, καὶ τοὺς παρὰ τούτῳ νόμους παραβαίνων. Καὶ γὰρ ἔνταῦθ' ὑπόκειται πρῶτον μὲν διωμοσία, δεύτερον δὲ λόγος, τρίτον δὲ γνῶσις τοῦ δικαστηρίου, ὧν οὐδὲν ἔστιν ἐν τῷ τούτου ψηφίσματι. Ἄν δ' ἄλῳ καὶ δοκῇ τοῦργον εἰργάσθαι, οὔθ' ὁ διώκων τοῦ δεδρακότος κύριος οὔτ' ἄλλος οὐδεὶς πλὴν ὁ νόμος."

Ο νόμος περί ακούσιας ανθρωποκτονίας, όπως αναγράφεται στην IG i² 115, δεν δηλώνει με ακρίβεια τη σημαντική διαφορά μεταξύ ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως και ακούσιας ανθρωποκτονίας. Υπάρχουν, ωστόσο, δύο αναφορές περιπτώσεων που συμβάλλουν στην κατανόηση της διαφοράς.

Πρώτη είναι μια αναφορά του Αριστοτέλη στα Ἠθικά Μεγάλα (1188b29-38): Ὅταν κάποιος κτυπήσει ἕναν ἄλλο ἢ τον σκοτώσει ἢ κάτι παρόμοιο, χωρίς όμως αυτό να το ἔχει κατὰ κανένα τρόπο επεξεργαστεί συνειδητά από πριν, λέμε ότι το ἔκανε ακούσια, διότι το ἐκούσιο ἐντοπίζεται στη συνειδητότητα. Παράδειγμα: λένε ότι κάποτε μια γυναίκα ἔδωσε σε κάποιον να πιει ἕνα φίλτρο, και μετά ο ἄνθρωπος αὐτός πέθανε από τούτο το φίλτρο, ἀλλά η γυναίκα στον Ἄρειο Πάγο αθωώθηκε. Αὐτή βρέθηκε μεν ἐνώπιον του δικαστηρίου ἀλλά ἀφέθηκε ἐλεύθερη, ὄχι για κανέναν ἄλλο λόγο παρὰ μόνο γιατί δεν το εἶχε επεξεργαστεί συνειδητά από πριν,

⁹⁸ Αναγραφή το 409/8 των φονικών νόμων του Δράκοντος.

⁹⁹ Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του STROUD, R. S. [1968b]: 212 " Αν μπορούσαν να ονομαστούν απλώς ως "οι πενήντα ένας" σε επίσημο έγγραφο, ο Αριστοτέλης ίσως είχε αρχικά γράψει στο ΑθΠολ. 57. 4: δικάζουσι δ' οἱ λαχόντες ταῦτα να' ἄνδρες"· να' είναι η "εξελληνισμένη" γραφή του αριθμού πενήντα ένα, που συχνά απαντάται ως άλλη ονομασία των Εφετών στην νομοθεσία του Δράκοντος, όπως αυτή ανεγράφη το 409/8.

αλλά έδωσε το φίλτρο με φιλική διάθεση, πλην όμως έσφαλε· και ο λόγος που η πράξη της δεν θεωρήθηκε εκούσια, είναι ότι δεν έδωσε το φίλτρο συνειδητά και με την σκέψη να τον ξεκάνει. Σε τούτη, λοιπόν, την περίπτωση το έκούσιον φτάνει να συμπίπτει με το "συνειδητά".¹⁰⁰

Η δεύτερη αναφορά είναι στον Κατὰ Κόνωνος Αίκείας λόγο του Δημοσθένους, ο οποίος εκφωνείται από τον, κατά τα άλλα άγνωστο νεαρό, Αρίστων, ο οποίος ισχυριζόταν ότι ο Κόνων του επετέθη και τον τραυμάτισε. Παρ' ότι ανένηψε, λέγει ότι αν είχε πεθάνει από τα τραύματα, ο Κόνων θα μπορούσε να διωχθεί για ανθρωποκτονία (54.25) και να δικαστεί από τον Άρειο Πάγο (54.28). Αυτό σημαίνει ότι η κατηγορία θα ήταν για ανθρωποκτονία εκ προθέσεως. Ωστόσο, παρόλο που ο Αρίστων μιλάει απεριφράστως για τον Κόνωνα, δεν ισχυρίζεται πουθενά στην ομιλία του ότι ο Κόνων σκόπευε πραγματικά να τον σκοτώσει.

Επομένως, δεν μπορούμε να πούμε ότι η ανθρωποκτονία ήταν σκόπιμη μόνο όταν ο θάνατος ήταν αποτέλεσμα της πράξεως του υπεύθυνου γι' αυτόν. Και είναι εξίσου αναληθές, όπως δείχνει η αναφορά του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Μεγάλα*, ότι η ανθρωποκτονία ήταν σκόπιμη κάθε φορά που ο υπεύθυνος προκάλεσε σκόπιμα την πράξη που είχε ως αποτέλεσμα θάνατο. Η αλήθεια πρέπει να βρίσκεται κάπου μεταξύ αυτών των δύο. Επί παραδείγματι, ο κανόνας μπορεί να ήταν ότι η ανθρωποκτονία ήταν σκόπιμη όταν ο θάνατος επήλθε πράξεως που προοριζόταν να προκαλέσει βλάβη.

ΒΟΥΛΕΥΣΙΣ

Στο Παλλάδιο εκδικάζονταν και οι υποθέσεις που αφορούσαν υποκίνηση σε ανθρωποκτονία, υπό το "τεχνικό" όνομα *βούλευσις*¹⁰¹, διότι οι καταγγελίες υποβάλλονταν όχι μόνο εναντίον των φυσικών αυτουργών, αλλά και εναντίον εκείνων που προέτρεψαν άλλους σε διάπραξη ανθρωποκτονίας κατά την αρχή

¹⁰⁰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθικά Μεγάλα* (ΜΠΕΤΣΑΚΟΣ Β., εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια), Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2010:144-145.

¹⁰¹ Πρβλ. ΑΡΙΠΟΚΡΑΤΙΩΝ : "έγκλήματος όνομα επί δυοῖν ταττόμενον πραγμάτων· τὸ μὲν γάρ ἐστι ὅταν ἐξ ἐπιβολῆς τίς τινη κατασκευάσῃ θάνατον, ἐάν τε ἀποθάνῃ ὁ ἐπιβουλευθεὶς ἐάν τε μὴ, τὸ δ' ὅταν ἐγγεγραμμένος ὡς ὀφείλων τῷ δημοσίῳ αὐτός δικάζηται τινὶ ὡς οὐ δικαίως αὐτόν ἐγγεγραφότι. τοῦ μὲν οὖν προτέρου μάρτυς Ἰσαῖος ἐν τῷ πρὸς Εὐκλείδην, ἐπὶ Παλλαδίῳ λέγων εἶναι τὰς δίκας, Δείναρχος δὲ ἐν τῷ κατὰ Πιστίον ἐν Ἀρείῳ πάγῳ. Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ τῷ Ἰσαίῳ συμφωνεῖ. περὶ δὲ τοῦ ἐτέρου ἐγκλήματος Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀριστογείτονος α'. Ὑπερείδης δ' ἐν τῷ κατ' Ἀθηνογένους α' ἐπὶ ἐνέδρας καὶ ἐπιβουλῆς τῆς εἰς χρήματα ἰδίως κέχρηται τῷ ὀνόματι.". Επίσης πρβλ. HYDE, W. W. [1918]:339, όπου στην σημ. 112 αναφέρει πως ο FORCHHEIMER στο *Areopago* ορίζει την βούλευσιν ως "*id crimen, quo quis, quacunq̄ue sit ratione, ipse tamen a necando manus abstinens, hominem morti studeat dare.*"

"*qui facit per alium, facit per se*"¹⁰², και οι οποίοι, κατά συνέπεια, ήταν ηθικώς υπεύθυνοι για το έγκλημα.¹⁰³

Φαίνεται ότι είχε μικρή σημασία για το δικαστήριο εάν ο φόνος ήταν εκ προμελέτης ή όχι. Ο Gustav Gilbert¹⁰⁴ έδειξε ότι αυτές οι υποθέσεις προστέθηκαν στη δικαιοδοσία του Παλλάδιου στο δεύτερο μέρος του τέταρτου αιώνας, ενώ προηγουμένως εκδικάζονταν στον Άρειο Πάγο.¹⁰⁵

Η ποινή ήταν ίδια με εκείνη για τον φυσικό αυτουργό της ανθρωποκτονίας. Συνεπώς, εάν το αποτέλεσμα ήταν ο θάνατος του θύματος, η τιμωρία ήταν θάνατος και κατάσχεση της περιουσίας, όπως στις εκούσιες ανθρωποκτονίες που εκδικάζονταν στον Άρειο Πάγο· εάν υπήρχε προμελέτη χωρίς να υπάρξει φόνος, τότε η ποινή ήταν εξορία και κατάσχεση περιουσίας, όπως σε περιπτώσεις τραυματισμού με σκοπό τον θάνατο, όπου δεν συνέβη ο θάνατος, που εκδικάζονταν στον Άρειο Πάγο· εάν υπάρχει ηθική αυτουργία σε πράξη που προκάλεσε θάνατο, αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί πρόθεση ανθρωποκτονίας, η ποινή ήταν εξορία, όπως στην περίπτωση της ακούσιας ανθρωποκτονίας στο Παλλάδιο.

11. ΔΕΛΦΙΝΙΟΝ (ΕΠΙ ΔΕΛΦΙΝΙΩΙ)

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Το Δελφίνιον ήταν ιερό των διδύμων Θεοτήτων των Δελφών, του Δελφινίου Απόλλωνος και της Δελφινίου Αρτέμιδος και λέγεται ότι ιδρύθηκε από τον μυθικό, ένατο Βασιλέα της Αττικής, τον Αίγέα, κατά την επιστροφή του από τούς Δελφούς.¹⁰⁶ Βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλεως, στην βορειοανατολική πλευρά της, δίπλα από το Όλυμπιεϊον (τον ναό του Ολυμπίου Διός).

ΣΥΝΘΕΣΗ

¹⁰² Όποιος ενεργεί δι' άλλου (δια παρενθέτου προσώπου), ενεργεί για τον εαυτό του.

¹⁰³ Πρβλ. ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ: 1 [Περὶ τῶν Μυστηρίων].94: "Μέλητος δ' αὖ οὐτοσὶ ἀπήγαγεν ἐπὶ τῶν τριάκοντα Λέοντα, ὡς ὑμεῖς ἅπαντες ἴστε, καὶ ἀπέθανεν ἐκεῖνος ἄκριτος. καὶ οὗτος ὁ νόμος καὶ πρότερον ἦν ὡς καλῶς ἔχων καὶ νῦν ἔστι, καὶ χρῆσθε αὐτῷ, τὸν βουλευσάντα ἐν τῷ αὐτῷ ἐνέχεσθαι καὶ τὸν τῇ χειρὶ ἐργασάμενον.

¹⁰⁴ GILBERT, G. [1893], I: 195.

¹⁰⁵ HYDE, W. W. [1918], σημ. 113, σελ. 339.

¹⁰⁶ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, 8.119 "τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ ἰδρῦσθαι μὲν ὑπὸ Αἰγέως λέγεται Ἀπόλλωνι Δελφινίῳ καὶ Ἀρτέμιδι Δελφίνια, ἐκρίθη δὲ ἐν αὐτῷ πρῶτος Θησεὺς ἀφοσιούμενος τὸ ἄγος τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνηρημένων ληστῶν καὶ τῶν Παλλαντιδῶν, οὓς ὡμολόγει μὲν ἀποκτεῖναι, δικαίως δ' ἔφη τοῦτο δεδρακέναι".

Η νομική εμπειρία και ο υψηλός ηθικός χαρακτήρας που συνδέεται με τον Άρειο Πάγο, ίσχυαν και για το *ἐπὶ Δελφινίῳ*, δικαστήριο αρμόδιο για τις περιπτώσεις νομίμου ανθρωποκτονίας. Οι υποθέσεις εκδικάζονταν από πενήντα έναν *Ἐφέτες*, με διαδικασίες ίδιες με τον Άρειο Πάγο.¹⁰⁷ Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον τρόπο επιλογής των *Ἐφετῶν* το πλέον πιθανόν είναι να επιλέγονται μεταξύ των Αρεοπαγιτών. Σε ένα απόσπασμα του Ανδροτίωνος φαίνεται *Ἐφέτες* και *Ἀρεοπαγίτες* να ταυτίζονται, αλλά το τμήμα αυτό είναι πολύ ασαφές και δεν βοηθά στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων¹⁰⁸ (βλ. 21Α. "*Ἐφέται*").

Από την άλλη μεριά, ο Αριστοτέλης (*ΑθΠολ.*: 57.4) σημειώνει ότι "... δικάζουσι δ' οἱ λαχόντες ταῦ[τα ...], πλὴν τῶν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ γιγνομένων,...". Ο Stroud¹⁰⁹ προτείνει ως ορθή συμπλήρωση "... οἱ λαχόντες ταῦ[τα νὰ ἄνδρες],...", ενώ η προταθείσα συμπλήρωση "... οἱ λαχόντες ταῦ[τ' ἐφέται],..." απορρίπτεται από πολλούς.¹¹⁰ Υπάρχει όμως και η άποψη του E. M. Carawan¹¹¹ ότι "'οι επιλεγόμενοι με κλήρο' πιθανότατα αναφέρεται σε άνδρες που επιλέγονται με κλήρο από τον Άρειο Πάγο, επισημαίνοντας ότι όλες οι άλλες αναφορές στην Αθηναίων Πολιτεία σε δικαστές επιλεγόμενους με κλήρο αναφέρουν συγκεκριμένως δικασταί ή δικαστήρια." Έτσι, είναι πολύ πιθανόν οι 51 *Ἐφέται* που δίκάζαν υποθέσεις στα φονικά δικαστήρια να ήταν μέλη του Αρείου Πάγου. Και, ενώ οι πηγές μας πληροφορούν ότι κατά τον 5^ο αι. οι *Ἐφέται* δίκάζαν υποθέσεις ανθρωποκτονίας στο *ἐπὶ Δελφινίῳ* (αλλά και στο *ἐπὶ Παλλαδίῳ*) δικαστήριο, μερίδα ερευνητών υποστηρίζει ότι κάποια στιγμή, απλοί δικαστές αντικαθιστούσαν τους *Ἐφέτες*, κατά την περίοδο δημοκρατικού καθεστώτος.

Εάν η υπόθεση ότι, κατά τον 5^ο και 4^ο αι., μέλη του Αρείου Πάγου, γνωστά ως *Ἐφέται*, δικάζουν υποθέσεις στο *Δελφίνιον* (και στο *Παλλάδιον*) σε ομάδες των 51, είναι σωστή, η σύνθεση αυτών των δικαστηρίων ανθρωποκτονίας θα τα απέκλειε από τα λαϊκά δικαστήρια. Όπως και στον Άρειο Πάγο, οι ηλικιωμένοι αυτοί άνδρες είχαν μεγαλύτερη και περισσότερη νομική εμπειρία και θεωρούντο περισσότερο εξοικειωμένοι με τους νόμους και ήταν λιγότερο πιθανό να

¹⁰⁷ LANNI, A., [2006]: 85.

¹⁰⁸ *FGrHist* 324 F4: "Ἐκ γὰρ τῶν ἐννέα καθισταμένων ἀρχόντων Ἀθήνησι τοὺς Ἀρεοπαγίτας ἔδει συνεστάναι δικαστὰς, ὡς φησιν Ἀνδροτίων ἐν δευτέρᾳ τῶν Ἀτθίδων· ὕστερον δὲ πλείονων γέγονεν ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴ· τουτέστιν ἐξ ἀνδρῶν περιφανεστέρων πενήτηκοντα καὶ ἐνός. Οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἦν εἰς τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴν τελεῖν· ἀλλ' οἱ παρ' Ἀθηναίοις πρωτεύοντες ἐν τε γένει καὶ πλούτῳ καὶ βίῳ χρηστῷ, ὡς ἰστορεῖ Φιλόχορος διὰ τῆς τρίτης τῶν αὐτῶν Ἀτθίδων."

¹⁰⁹ STROUD, R. S. [1968b]: 212.

¹¹⁰ Περισσότερα για το θέμα, βλ. RHODES, P. J. [1993]: 646-8.

¹¹¹ CARAWAN, E. M. [1991]: 1-16.

επηρεαστούν από συναισθηματικές εκκλήσεις ή ρητορικές εκρήξεις απ' ότι οι "συνήθεις" δικαστές.

Το σημαντικό είναι ότι οι διαδικασίες που ακολουθούνται σε αυτά τα δικαστήρια ανθρωποκτονίας (*Δελφίνιον* και *Παλλάδιον*) μοιάζουν περισσότερο με εκείνες του Αρείου Πάγου παρά με εκείνες των λαϊκών δικαστηρίων και ότι οι Αθηναίοι θεωρούσαν τον Άρειο Πάγο και τα λοιπά "φονικά" δικαστήρια ως κάτι το διαφορετικό από τα "λαϊκά" δικαστήρια. Για παράδειγμα, ο ομιλητής στον *περί τοῦ Χορευτοῦ* λόγο του Αντιφώντος,¹¹² αναφέρεται στις μοναδικές διαδικασίες των φονικών δικαστηρίων, ενώ στον *κατ' Ἀριστοκράτους* λόγο του Δημοσθένη, ο ομιλητής επαινεί τον Άρειο Πάγο και άλλα δικαστήρια ανθρωποκτονιών από κοινού ως αρχαία και καλά σεβαστά δικαστήρια.¹¹³ Όπως φαίνεται, το *Δελφίνιον* (αλλά και το *Παλλάδιον*) ήταν, όπως και ο Άρειος Πάγος, υπέρ της, σύμφωνα με τον νόμο, θεμελιώσεως της κρίσεως, και λιγότερο δεκτικά σε αποδεικτικά στοιχεία που δεν σχετίζονται με την, ενώπιόν του, κρινόμενη υπόθεση.

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΚΑΘ' ὙΛΗΝ

Ο Αριστοτέλης (*Αθηναίων Πολιτεία*, 57.3) αναφέρει την αρμοδιότητα του *Δελφινίου* ως εξής:

ἐάν δ' ἀποκτεῖναι μέν τις ὁμολογῇ, φῆ δὲ κατὰ τοὺς νόμους, οἷον μοιχὸν λαβών, ἢ ἐν πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐν ἄθλῳ ἀγωνιζόμενος, τούτῳ ἐπὶ Δελφινίῳ δικάζουσιν

Στον *Κατ' Ἀριστοκράτους* λόγο (23.53), ο Δημοσθένης παραθέτει ως κείμενο νόμου το εξής:

Νόμος:

"ἐάν τις ἀποκτεῖνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων, ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ ἐν πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἢ ἄν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ, τούτων ἔνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα."

Οι παραπομπές του εγγυώνται την αυθεντικότητα των φράσεων σχετικώς με τον φόνο κατά την διάρκεια αθλήσεως και σε μάχη, καθώς και τον φόνο ενός μοιχού, αλλά δεν σχολιάζει (ή ερμηνεύει) το "ἐν ὁδῷ καθελὼν", φράση η οποία δεν

¹¹² ΑΝΤΙΦΩΝ, 6 [*Περί τοῦ Χορευτοῦ*].6 : " ...αὐτῶν δὲ τούτων ἔνεκα οἳ τε νόμοι καὶ αἱ διωμοσίαι καὶ τὰ τόμια καὶ αἱ προρρήσεις, καὶ τὰλλ' ὅσα γίγνεται τῶν δικῶν τοῦ φόνου ἔνεκα, πολὺ διαφέροντά ἐστιν ἢ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις..."

¹¹³ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 [*Κατὰ Ἀριστοκράτους*]:73.74 : "[73] ... Ταῦτα τοίνυν ἅπαντα δικαίως οὕτως διορισθέντ' ὑπὸ τῶν ἐξ ἀρχῆς νομοθετησάντων παρέβη γράφων τὸ ψήφισμ' οὕτως. Ταῦτα μὲν δὴ δύο τηλικαῦτα καὶ τοιαῦτα δικαστήρια καὶ νόμιμ' ἐκ παντὸς τοῦ χρόνου παραδεδομένα οὕτως ἀναιδῶς ὑπερπεπήδηκεν. [74] Τρίτον δ' ἕτερον πρὸς τούτοις δικαστήριον, ὃ πάντων ἀγιώτατα τούτων ἔχει καὶ φρικωδέστατα, ἂν τις ὁμολογῇ μὲν κτείνειν, ἐννόμως δὲ φῆ δεδρακέναι. Τοῦτο δ' ἐστὶ τούπιδι Δελφινίῳ. ..."

εξηγείται ικανοποιητικώς.¹¹⁴ Η ασάφεια, όμως, της φράσεως δίνει ένα μικρό επιχείρημα υπέρ της αυθεντικότητας του κειμένου: ένας πλαστογράφος είναι πιθανό να δημιουργήσει κάτι πιο κατανοητό. Η λειτουργική ρήτρα του κειμένου, που προβλέπει ότι ο ανθρωποκτόνος δεν θα εξοριστεί, δεν αναφέρεται από τον Δημοσθένη αλλά παραφράζεται από αυτόν με περισσότερους από έναν τρόπους. Λέγει ότι ο δολοφόνος πρέπει να είναι "απαλλαγμένος από ποινή", ότι "δεν διαπράττει τραυματισμό" και ότι είναι "καθαρός". Έτσι, η αναφορά του Δημοσθένη στον νόμο δεν εγγυάται τη διατύπωση της λειτουργικής ρήτρας αλλά εγγυάται το νόημά της: ο νόμος προέβλεπε ότι αυτός που φόνευε νομίμως, δεν πρέπει να υφίσταται οποιαδήποτε ποινή, απαγορεύσεις ή περιορισμό.

Ο νόμος αυτός, σχετικώς με τη νόμιμη ανθρωποκτονία, και η αναφορά του Αριστοτέλη στην αρμοδιότητα του *Δελφινίου*, πραγματεύονται το ίδιο θέμα. Το ένα κείμενο διευκρινίζει τις επεξηγήσεις της νόμιμης ανθρωποκτονίας πληρέστερα απ' ό,τι το άλλο. Το ένα κείμενο δηλώνει ποιο είναι το αρμόδιο δικαστήριο όταν η υπεράσπιση επικαλείται νόμιμη ανθρωποκτονία· το άλλο αναφέρει τις συνέπειες εκ της διαπιστώσεως νομίμου ανθρωποκτονίας. Οι διατάξεις που αναφέρονται στα δύο κείμενα πάνε μαζί. Ο συνδυασμός αυτών των διατάξεων μπορεί να ονομαστεί "*δίκαιο του Δελφινίου*".¹¹⁵ οι διατάξεις είναι σαφείς, παρ' ότι δεν είναι απολύτως βεβαία η ακριβής διατύπωση ορισμένων φράσεων.

Δύο φράσεις στο "*δίκαιο του Δελφινίου*" χρήζουν προσοχής. Η μία εξ αυτών αφορά στη θανάτωση κατά την διάρκεια αθλήσεως. Στο κείμενο του νόμου που παραθέτει ο Δημοσθένης¹¹⁶ περιλαμβάνεται η λέξη "ακουσίως" (*ἄκων*)· όμως δεν επαναλαμβάνει αυτή τη λέξη όταν παραθέτει τη φράση στη συζήτηση του νόμου. Η έννοια που ορίζεται από τη λέξη "ακουσίως" είναι σημαντική για τις διατάξεις του νόμου, γιατί προφανώς αν κάποιος θανατωθεί κατά τη διάρκεια μιας έντονης αθλητικής αναμετρήσεως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο δολοφόνος σκόπευε να θανατώσει τον αντίπαλό του ή ότι δεν είχε την πρόθεση να το πράξει. Έτσι, το "*δίκαιο του Δελφινίου*" προέβλεπε ότι η ένσταση ακούσιας θανατώσεως κατά την διάρκεια αθλήσεως, πρέπει να εκδικαστεί στο *Δελφίνιο* και, αν γίνει δεκτή, θα πρέπει να οδηγήσει σε πλήρη αθώωση του φονέως. Όμως, η κατηγορία της ακούσιας ανθρωποκτονίας ήταν αρμοδιότητα του *Παλλάδιου* και, αν παραπέμπονταν εκεί, οδηγούσε στην εξορία του φονέως, εν αναμονή "χάριτος" (*αἵδεσις*).

¹¹⁴ Π.χ., ο ΑΡΙΠΟΚΡΑΤΙΩΝ (βλ. *ὁδός*), γράφει "*Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀριστοκράτους φησὶν ἡ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἂντι τοῦ ἐν λόχῳ καὶ ἐνέδρᾳ*." Συμπεραίνω ότι κατανοεί την φράση ως αναφορά σε αυτοάμυνα έναντι ενέδρας, αλλά μπορεί να μην είχε άλλα, διευκρινιστικά της έννοιας, στοιχεία από αυτό το ίδιο το κείμενο.

¹¹⁵ Πρβλ. SEALEY, R. [1983]: 283

¹¹⁶ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 23 [*Κατὰ Ἀριστοκράτους*].53 "*ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων...*".

Παρόμοιος προβληματισμός ανακύπτει από την εξέταση μιας άλλης φράσης στο "*δίκαιο του Δελφινίου*", φράση που αφορά στον φόνο κατά την διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων, λόγω λάθους περί την ταυτότητα του θύματος. Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τις έννοιες "εκουσίως" και "ακουσίως" σε τρεις από τις ηθικές πραγματείες του.¹¹⁷ Προφανώς το θέμα συζητήθηκε σε φιλοσοφικούς κύκλους και οι συζητήσεις αυτές ήταν παρόμοιες με αυτές που διεξήχθησαν στα αθηναϊκά δικαστήρια. Η ανάπτυξη στα *Ἠθικά Νικομάχεια* είναι η πληρέστερη από τις τρεις και ίσως η πιο πρόσφατη κατά σειρά σύνθεσης. Εδώ ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει δύο λόγους για τους οποίους μια πράξη μπορεί να θεωρηθεί ακούσια: η μία είναι ο εξαναγκασμός και η άλλη είναι η άγνοια ("*δοκεῖ δὲ ἀκούσια εἶναι τὰ βία ἢ δι' ἄγνοιαν γινόμενα*"). Εξετάζει το είδος της άγνοιας που σχετίζεται με το ζήτημα. Όπως εξηγεί, δεν μπορεί κάποιος να ξεφύγει από την ευθύνη για μια πράξη, υποστηρίζοντας την άγνοια της γενικής ηθικής αρχής που την φέρει, απαλλάσσεται όμως της ευθύνης εάν ενεργούσε ἐν ἀγνοίᾳ των επικρατούσων συνθηκών. Για παράδειγμα, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ιστορία της Μερόπης, που αναφέρει ο Ευριπίδης στη χαμένη τραγωδία του "*Κρεσφόντης*" : σκέφτηκε ότι ένα συγκεκριμένο άτομο ήταν ο εχθρός της, αλλά στην πραγματικότητα ήταν ο γιος της.¹¹⁸

Για να επιστρέψουμε στο "*δίκαιο του Δελφινίου*", αν κάποιος σκοτώνει έναν συμπολίτη του σε μάχη επειδή πλανήθηκε για την ταυτότητά του, βρίσκεται στο ίδιο δίλημμα με αυτό της Μερόπης. Αναγνωρίζει τη γενική ηθική αρχή, ότι δεν πρέπει να σκοτώνει κανείς τους συμπολίτες του, αλλά αγνοεί τις επικρατούσες συνθήκες, δηλαδή την ταυτότητα του φονευθέντος. Ενόψει της συζήτησης του Αριστοτέλη σχετικά με την έννοια του "*ἀκουσίως*", θα περίμενε κανείς ότι η υπόθεση κατά του φονέως θα ταξινομείτο ως κατηγορία ακουσίου φόνου· πρέπει να δικαστεί από το *ἐπί Παλλαδίῳ* και αν το δικαστήριο διαπιστώσει ότι η πράξη ήταν ακούσια, η συνέπεια θα έπρεπε να είναι εξορία, ἐν ἀναμονῇ της "*χάριτος*" (*αἵδεσις*). Ωστόσο, εάν ο φονέας ισχυρίστηκε ότι έσφαλλε ως προς την ταυτότητα του θύματος του, η υπόθεση έπρεπε, συμφώνως προς το "*δίκαιο του Δελφινίου*", να δικαστεί στο *ἐπί Δελφινίῳ*· και αν το δικαστήριο έκανε δεκτό τον ισχυρισμό του, δεν θα υφίστατο κανένα περιορισμό.

Έτσι, δύο φράσεις στο "*δίκαιο του Δελφινίου*", ασχολούνται με θέματα εκ των οποίων το ένα θα περίμενε κανείς να είναι, ως ακούσια ανθρωποκτονία, στην δικαιοδοσία του *ἐπί Παλλαδίῳ*. Ομοίως, το "*δίκαιο του Δελφινίου*" εξασφάλισε ότι οι φονείς που καλύπτονται από αυτές τις φράσεις δεν θα έπρεπε να υποστούν

¹¹⁷ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ : *Ἠθικά Μεγάλα* 1187b31-1188b38· *Ἠθικά Εὐδήμεια* 1223a21-1225b17· *Ἠθικά Νικομάχεια* 1109b39-1111b3.

¹¹⁸ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ *frag.* 449-59.

ποινές, απαγορεύσεις ή περιορισμούς, αν και, διαφορετικά, η διαπίστωση ακούσιας ανθρωποκτονίας είχε ως συνέπεια την εξορία εν αναμονή *αίδεσεως*.

Ασφαλώς, δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι αυτές οι δύο διατάξεις του "*δικαίου του Δελφινίου*" δημιουργήθηκαν μεταγενέστερα της δικαιοδοσίας του *Παλλάδιου* επί της ακούσιας ανθρωποκτονίας. Έτσι, μια σημαντική αλλαγή στο νόμο περί ανθρωποκτονίας πραγματοποιήθηκε σε μια ημερομηνία αισθητώς αργότερα από τον θεσμό του Παλλάδιου. Η αλλαγή θα πρέπει να συνδέεται με την μείωση της ανησυχίας για αντίποινα. Ωστόσο, η εκκρεμούσα *αΐδεσις* των εξορισθέντων, ως ακουσίων ανδροφόνων, πρέπει να γίνει κατανοητή στην αρχική της μορφή, πρέπει να έχει προκύψει σε μια κοινωνία που ενδιαφέρεται πολύ για την εκδίκηση και την έχθρα, αλλά οι δύο διατάξεις του "*δικαίου του Δελφινίου*", που κηρύσσουν τον ακούσιο φονέα απαλλαγμένο οιαδήποτε περιορισμού, μαρτυρεί μια κοινωνία λιγότερο προκατειλημμένη με τέτοιες υποθέσεις.

12. ΕΝ ΦΡΕΑΤΤΟΙ

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Έλληνες συγγραφείς του τέταρτου αιώνα, αναφέρονται σε ένα "φονικό" δικαστήριο "*έν Φρεαττοῖ*" ή "*έν Φρεάττου*" (στο ιερό του Φρεάττου),¹¹⁹ χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται ακριβώς η θέση του δικαστηρίου, παρά μόνον ότι βρισκόταν στην παραλία. Μεταγενέστεροι Έλληνες συγγραφείς καθώς και έγκυροι σύγχρονοι, τοποθετούν το δικαστήριο στο αρχαίο λιμάνι της Ζέας στον Πειραιά, αλλά σχεδόν όλα όσα λέει ένας μεταγενέστερος συγγραφέας μπορούν να συναχθούν από τις σύντομες αναφορές του Δημοσθένη, του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου, τις πηγές μας του τέταρτου αιώνα, γιατί και οι τρεις τους έκαναν το θέμα της αθηναϊκής νομοθεσίας αντικείμενο ειδικής μελέτης, και καθένας τους είχε την ευκαιρία να μιλήσει για το δικαστήριο.

Ο Δημοσθένης δίνει την πιο εκτεταμένη και λεπτομερή περιγραφή στον "*Κατ' Αριστοκράτους*" λόγο, το σχετικό μέρος του οποίου έχει ως εξής:

[77] *Πέμπτο, υπάρχει και άλλο δικαστήριο, [...] που συνεδριάζει στην Φρεαττύδα. Σ' αυτό το δικαστήριο, άνδρες Αθηναίοι, πρέπει να δικαστεί κατά τον νόμο εκείνος ο οποίος, ζώντας εξόριστος εξ αιτίας ακούσιου φόνου και χωρίς να έχει συγχωρεθεί από εκείνους που συνετέλεσαν στην εξορία του,*

¹¹⁹ Περί την ονομασία του δικαστηρίου, πρβλ. MACDOWELL D. M. [1966]: 82 επ., ο οποίος εκφράζει επιφυλάξεις, τόσο για την γραφή τού ονόματος του δικαστηρίου, όσο και για την τοποθεσία ("*doubtful*").

κατηγορείται για άλλο φόνο, εκούσιο. Και το ότι δεν μπορεί να επανέλθει στη χώρα μας δεν ήταν λόγος να τον αγνοήσει εκείνος που καθόρισε όλα αυτά, ούτε, γιατί διέπραξε παρόμοια πράξη, κατηγορήσε αυτόν με την ίδια κατηγορία εκ των προτέρων, [78] αλλά βρήκε τρόπον ώστε και η θρησκεία να ικανοποιηθεί και να μην στερηθεί ο κατηγορούμενος της υπερασπίσεως και δίκης. Τί έκανε λοιπόν ο νομοθέτης; Έφερε αυτούς που έμελλε να δικάσουν σε μέρος της χώρας που δεν είναι απαγορευμένο στον κατηγορούμενο και καθόρισε στις ακτές της θάλασσας ένα μέρος που καλείται Φρεαττύδα. Έπειτα ο μεν κατηγορούμενος πλησιάζοντας με πλοίο την ξηρά, χωρίς να πατάει σε αυτή, αναπτύσσει την υπεράσπισή του, οι δε δικαστές ακούν από την ξηρά και κρίνουν· και αν μεν καταδικαστεί, υφίσταται την ποινή του εκούσιου φόνου, όπως είναι δίκαιο, αν δε αθωωθεί, απαλλάσσεται από αυτή την ποινή, αλλά παραμένει εξόριστος εξ αιτίας του πρώτου φόνου.

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο δικαστήριο, σε μια ανάλυση που έκανε περί δικαστηρίων, στην οποία παρουσιάζει οκτώ τύπους δικών,¹²⁰ η έκτη των οποίων αφορά στην ανθρωποκτονία. Εκεί απαριθμεί τέσσερα είδη ανθρωποκτονιών και "...[30]...τέταρτο, αυτό που δικάζει αυτούς που είναι εξόριστοι για πάντα και προσκαλούνται να δικαστούν και για άλλες αξιόποινες πράξεις, όπως το δικαστήριο των Αθηνών που είναι στην Φρεαττύδα. Αλλά, όλους τους χρόνους, τέτοιες περιπτώσεις είναι σπάνιες και μόνο σε μεγάλες πόλεις...".

Τόσον όμως ο Αριστοτέλης, όσο και ο Δημοσθένης, με τους όρους που εκφράζονται δεν δημιουργούν την αίσθηση ότι έχουν ιδεί οι ίδιοι το "δικαστήριο στον Φρεαττό". Αξιοσημείωτο ότι αργότερα, το δικαστήριο αναφέρεται στον Αριστοτέλη ως "έν Φρεάτου",¹²¹ ενδεχομένως σχετιζόμενο με διόρθωση από τον Θεόφραστο.¹²² Πάντως, οι περισσότεροι των συγγραφέων, αναφέρουν ότι το δικαστήριο ήταν δίπλα στην θάλασσα, ενώ ο Πausanias (1.28.11) προσθέτει ότι ήταν στον Πειραιά. Αλλά στις "Λέξεις Ρητορικά"¹²³, αναφέρονται δύο ίδια δικαστήρια:

Έν Ζέα· τόπος έστι παράλιος, ένταυθα κρίνεται ό έπ' άκουσίω μέν φόνω φεύγων, αίτίαν δέ έχων έπί έκουσίω φόνω.

Έν Φρεαττοϊ· οί έπ' άκουσίω φόνω φεύγοντες, έπ' άλλω δέ τινι κρινόμενοι· οί έπί πλοίω έστῶτες άπολογούνται.

¹²⁰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά 1300b, 19-30.

¹²¹ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ΑθΠολ.: 57.3 "...τούτω δ' έν Φρεάτου δικάζουν...".

¹²² ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, s.v. "Έν Φρεαττοϊ" : ... ώνομάσθαι δ' έοικε τὸ δικαστήριον από τινος Φρεάττου ήρωος, καθά φησι Θεόφραστος έν ις' τῶν Νόμων.

¹²³ BEKKER, I.: *Anecdota Graeca: Lexica Segueriana*, 311.17-22.

Ο Macdowell¹²⁴ υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κάποια άλλη ένδειξη περί δικαστηρίου στην Ζέα και, αφού οι δύο ανωτέρω περιγραφές είναι (σχεδόν) ίδιες φαίνεται πιθανό τα δικαστήρια στη Ζέα και *έν Φρεαττοῖ* να ήταν το ίδιο δικαστήριο, να οφείλεται δε σε λάθος υπόθεση του λεξικογράφου ότι πρόκειται περί ξεχωριστών.

Παρ' όλα αυτά, νεότερη διατριβή¹²⁵, υποστηρίζει ότι, λέγοντας "δικαστήριο" εννοούμε είτε κτίριο είτε ομάδα δικαστών· όμως, όταν κάποιος νομοθέτης όρισε ένα εξειδικευμένο δικαστήριο *έν Φρεαττοῖ*, προφανώς δεν είχε κατά νου την κατασκευή ενός νέου κτιρίου αλλά την σύγκληση μιας ομάδας δικαστών σε συγκεκριμένο μέρος, σε σπάνιες αλλά αναμενόμενες περιπτώσεις. Από την άλλη, *δικαστήριο στη θάλασσα* μπορεί να αποτελεί αναφορά σε δικαστικό κτίριο του Πειραιά, όπου διεξάγονται τακτικά δίκες.

Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι το *έν Φρεαττοῖ* δικαστήριο περιλαμβανόταν σε κάποιον κώδικα νόμων που είχε γραφεί πολύ πριν τον 4^ο αιώνα και, αρχικώς, δεν είχε σχεδιαστεί να λειτουργεί επί μονίμου βάσεως και να στεγάζεται στο δικό του κτίριο. Ωστόσο, στη Ζέα υπήρχε ένα μόνιμο δικαστήριο, όπου, κατά πάσα πιθανότητα, διεξάγονταν δίκες για ναυτικά, ή άλλα, τοπικού ενδιαφέροντος, θέματα. Παρότι δεν υπάρχει γνωστή αναφορά σε ένα τέτοιο κτίριο στα κείμενα των αττικών ρητόρων, μπορεί να το ανέφερε κάποιος στο παρελθόν, σε έναν εξαφανισμένο (δικανικό) λόγο, και στην συνέχεια ένας ανώνυμος λεξικογράφος, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του δικαστηρίου, απέδωσε σε αυτό το μοναδικό είδος δικαστικού έργου που είχε ακούσει για τον Πειραιά: εκείνο που γινόταν στο *έν Φρεαττοῖ* δικαστήριο. Αλλά τώρα, μετά την ανεύρεση σε ανασκαφή στην Ζέα χάλκινων ψήφων, φαίνεται ότι το δικαστήριο της Ζέας δεν έχει καμία σχέση με αυτό της Φρεαττύδας αλλά ήταν ένα από τα πολλά δικαστήρια των Αθηνών, και όχι ένα "λεξικογραφικό" περίεργο.

ΣΥΝΘΕΣΗ

Όπως μας πληροφορεί ο Δημοσθένης στον *Κατ' Αριστοκράτους* [23.38] λόγο του, οι υποθέσεις στο *έν Φρεαττοῖ* δικαστήριο εκδικάζονταν από *Έφέτες*: "*Εάν τις ἀποκτείνει τὸν ἀνδροφόνον φησὶν ἢ αἴτιος ᾗ φόνου, ἀπεχόμενον ἀγορᾶς ἐφορίας καὶ ἄθλων καὶ ἱερῶν Ἀμφικτυονικῶν, ὥσπερ τὸν Ἀθηναῖον κτείναντα, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι, διαγιγνώσκειν δὲ τοὺς Ἐφέτας.*"

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΚΑΘ' ΥΛΗΝ

¹²⁴ MACDOWELL, D. M. [1966]: 83.

¹²⁵ BOEGEHOLD, A. L. [1976]

Όσον αφορά στο είδος των εκδικαζομένων υποθέσεων, ο Δημοσθένης αναφέρει ότι "...πέμπτον, υπάρχει και άλλο δικαστήριο, [...] αυτό που συνεδριάζει στην Φρεαττύδα. Σε αυτό το δικαστήριο πρέπει να δικασθεί, [...] κατά τον νόμον, εκείνος ο οποίος, ζώντας στην εξορία εξ αιτίας ακουσίου φόνου και χωρίς να έχει τύχει ακόμη της συγγνώμης αυτών που συνετέλεσαν στην εξορία του, κατηγορείται για άλλον, εκούσιο, φόνον".¹²⁶

Η δεύτερη ανθρωποκτονία πιθανότατα θα ήταν εκείνη που διέπραξε ο κατηγορούμενος προτού εξοριστεί για την πρώτη ή ίσως να είναι αυτή που διέπραξε κατά την εξορία, σκοτώνοντας έναν Αθηναίο έξω από την Αττική. Το δικαστήριο συνεδρίαζε στην παραλία, ενώ ο κατηγορούμενος κατέπλεε και υπερασπιζόταν τον εαυτό του από το σκάφος, χωρίς να ρίχνει σκάλα ή άγκυρα στη γη, ώστε να μην παραβιάζει την εξορία του αγγίζοντας το αττικό έδαφος (τῆς γῆς οὐχ ἀπτόμενος)¹²⁷. Γιατί, όμως, κάποιος που κατηγορείται και βρίσκεται ήδη σε εξορία, θα ήταν πρόθυμος να επιστρέψει για μια δίκη στην οποία θα μπορούσε να καταδικαστεί σε θάνατο; Κατά πάσα πιθανότητα γιατί, εκτός και αν εξασφάλιζε απαλλαγή από την εκ προθέσεως ανθρωποκτονία, δεν θα μπορούσε να επιστρέψει στην Αττική όταν τελικώς του δινόταν χάρις (αἵδεσις) για την ακούσια ανθρωποκτονία του. Δεν είναι, όμως, γνωστό αν κάποιος που κατηγορείτο και φυγοδικούσε, μπορούσε να εκδοθεί από το "ξένο" έδαφος για να δικαστεί στο ἐν Φρεαττοῖ δικαστήριο.

Ο Αριστοτέλης λέει εύστοχα ότι "...λίγες τέτοιες περιπτώσεις συμβαίνουν πάντοτε, ακόμη και στις μεγάλες πόλεις..."¹²⁸, και, ως εκ τούτου, θεωρούνται ως δεδομένο κάποια άλλα είδη δίκης που, επίσης, απασχολούν το δικαστήριο. Ο συλλογισμός του, όμως, βασίζεται εν μέρει σε μια εσφαλμένη μετάφραση του ἐπὶ καθόδῳ στο ΑριστΠολ. 1300b 28, που δεν σημαίνει "με την επιστροφή τους" αλλά "με σκοπό την επιστροφή τους", εν μέρει από μια παρερμηνεία του νόμου στον Κατ'Αριστοκράτους:82, και εν μέρει από εικασίες που δεν υποστηρίζονται από αποδεικτικά στοιχεία.

Δεν υπάρχει καταγεγραμμένη περίπτωση δίκης στο ἐν Φρεαττοῖ και τα λόγια του Αριστοτέλη "οἷον Ἀθήνησι λέγεται καὶ τὸ ἐν Φρεαττοῖ δικαστήριον·" φαίνεται να υπονοεί ότι ποτέ δεν είχε υποπέσει στην αντίληψή του συνεδρίαση αυτού του δικαστηρίου.

¹²⁶ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 [Κατ' Αριστοκράτους]:77 " ἔτι τοίνυν πέμπτον δικαστήριον ἄλλο θεάσασθ' οἷον ὑπερβέβηκε, τὸ ἐν Φρεαττοῖ. Ἐνταῦθα γάρ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κελεύει δίκας ὑπέχειν ὁ νόμος, ἐάν τις ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ πεφευγώς, μήπω τῶν ἐκβαλλόντων αὐτὸν ἡδεσμένων, αἰτίαν ἔχη ἐτέρου φόνου ἐκουσίῳ."

¹²⁷ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 [Κατ' Αριστοκράτους]: 78.

¹²⁸ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά (1300b, 29-30) "...συμβαίνει δὲ τὰ τοιαῦτα [30] ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ ὀλίγα καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσιν·...".

13. ΠΡΥΤΑΝΕΪΟΝ (ΕΝ ΠΡΥΤΑΝΕΪΩΙ)

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ

Η τοποθεσία όπου βρισκόταν το *Πρυτανεῖον*, αποτέλεσε αντικείμενο "ερίδων" μεταξύ διαφόρων μελετητῶν· ἄλλοι το τοποθετοῦν στην Αγορά, κάτω από την Θόλο, και ἄλλοι στις βορειοανατολικές κλιτύες της Ακροπόλεως. Νομίζω ὅτι η πλέον τεκμηριωμένη ἄποψη εἶναι ἡ του Schmalz.¹²⁹ Ο συγγραφέας προτείνει ὅτι το Πρυτανεῖο των Αθηνῶν, ἓνα ἀπὸ τα σημαντικότερα ἀστικά κτίρια τῆς πόλεως, βρισκόταν στο περιστύλιο συγκρότημα κάτω ἀπὸ τὴν πλατεία τῆς Αγίας Αικατερίνης, κοντὰ στὴν ἀρχαία οδὸ των Τρίποδων καὶ στο μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, στὴν σημερινή Πλάκα. Ἡ ἄποψή του, που εἶναι σύμφωνη με τοὺς τοπογραφικούς υπολογισμούς των ἀρχαίων Αθηνῶν τοῦ Παυσανία, υποστηρίζεται ἀπὸ ἀρχαιολογικά καὶ ἐπιγραφικά στοιχεῖα. Ἡ ταυτοποίηση τοῦ Πρυτανείου στους ἀνατολικούς πρόποδες τῆς Ακροπόλεως βοηθᾷ στὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ χάρτη των Αθηνῶν τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου καὶ διαφωτίζει τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡρόδοτου καὶ τοῦ Θουκυδίδη.

ΣΥΝΘΕΣΗ

Ο Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸ *Πρυτανεῖον* στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* [57.4], ἀν καὶ δὲν τὸ ἀναφέρει κατ' ὄνομα, ὡς ἐξῆς:

δικάζει δ' ὁ Βασιλεὺς καὶ οἱ φυλοβασιλεῖς^{130,131} καὶ τὰς τῶν ἀψύχων καὶ τῶν ἄλλων ζώων.

Ο Πολυδεύκης, ἀντιστοίχως [Η'.120], ἀναφερόμενος στὴν σύνθεση τοῦ δικαστηρίου, λέει:

¹²⁹ Πρβλ. SCHMALZ, G. C. R. [2006]: σελ.;

¹³⁰ Πρβλ. ΚΟΚΚΩΝΗΣ Ι. Π. [1828]: 117 "Διὰ δὲ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν τῆς θρησκείας καθεμίας φυλῆ εἶχε τὸν Φυλοβασιλέα, ἐκλεγόμενον μετὰ τῶν εὐπατριδῶν, ἐκτὸς των ἄλλων ἱερέων, παρασίτων, κηρύκων καὶ τῶν λοιπῶν οἵτινες ἦσαν ὅλοι ὑπεύθυνοί τῆς ἰδίας των διαγωγῆς, καὶ ὑποκείμενοι εἰς τὸν Ἄρχοντα Βασιλέα."

¹³¹ φυλοβασιλεῖς: οἱ ἐπὶ κεφαλῆς των φυλῶν (βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 41.2 "τότε γὰρ πρῶτον εἰς τὰς τέτταρας συνενεμήθησαν φυλὰς καὶ τοὺς φυλοβασιλεῖς κατέστησαν, ..."), ἡ δὲ δημιουργία των, ὅπως καὶ των φυλῶν, ἀποδίδεται στὸν Ἴωνα. Ο Πολυδεύκης (Η' 111) ἀναφέρει "φυλοβασιλεῖς· ἐξ εὐπατριδῶν δὲ ὄντες, μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπιμελοῦντο, συνεδρεύοντες ἐν τῷ βασιλείῳ τῷ παρὰ τὸ βουκολεῖον." (βλ. RHODES, P. J. [1985]: 103 επ.). Δὲν εἶναι γνωστὲς οἱ ἀκριβεῖς δραστηριότητες των φυλοβασιλέων κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους. Στὸ ἀναθεωρημένο, στὸ τέλος τοῦ 5^{ου} αἰ., ἡμερολόγιο των θυσιῶν, ἀπαντῶνται οἱ τύποι φυλοβασιλεῖς καὶ ἐκ τῶν φυλοβασιλικῶν (*IG* ii² 1357, a3-8), γιὰ τοὺς οἱοὺς βλ. *Hesperia*. 4.2, 30-43, 44-58, *Hesperia*. 10.2, 44-6). Ὅσον ἀφορᾷ στὴν δικαιοδοσία των ὡς δικαστῶν σὲ ὀρισμένες κατηγορίες ἀνθρωποκτονίας, βλ. 20. Πρυτανεῖον (ἐν Πρυτανείῳ).

προειστήκεσαν δὲ τούτου τοῦ δικαστηρίου οἱ φυλοβασιλεῖς, οὓς ἔδει τὸ ἐμπεσόν ἄψυχον ὑπερορίσαι.

ενώ στο Η'.90 λέει ότι:

ὁ δε Βασιλεύς ... δικάζει δὲ καὶ τὰς τῶν ἀψύχων δίκας...

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι οι υποθέσεις στο *ἐπὶ Πρυτανείῳ* εκδικάζονταν από τον Βασιλέα και τους φυλοβασιλείς· η μη αναφορά του Βασιλέως από τον Πολυδεύκη στο Η'.120 "*οφείλεται σε παραδρομή (must be merely a slip)*"¹³²

Υπήρξαν, όμως, δικαστές σε αυτό το δικαστήριο; Τόσο ο *Ἀρποκρατίων* όσο και ο *Πολυδεύκης* το περιλαμβάνουν στον κατάλογο των δικαστηρίων στα οποία οι υποθέσεις εκδικάζονται από *Ἐφέτες*.¹³³ Όμως, στα *Αριστοτέλεια Πολιτικά* [1300b24-30] αλλά και στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* [57.3-4] το *ἐπὶ Πρυτανείῳ* δικαστήριο δεν περιλαμβάνεται (σκοπίμως;) στα "φονικά" δικαστήρια στα οποία δικάζουν *Ἐφέται*.

Κατά τον D. M. Macdowell¹³⁴ ο περί αμνηστίας νόμος του Σόλωνος¹³⁵ αναφέρεται σε άτομα που καταδικάζονται από τον *Ἄρειο Πάγο*, ή τους *Ἐφέτες* ή το *ἐπὶ Πρυτανείῳ*, πράγμα που, ενδεχομένως, υποδηλώνει ότι αυτές οι τρεις εναλλακτικές λύσεις απέκλειαν η μία τις άλλες. Έτσι, ίσως οι *Ἀρποκρατίων* και *Πολυδεύκης* (ή κάποιος προγενέστερος που και οι δύο αντέγραψαν) το συμπεριέλαβαν εκ λάθους στα δικαστήρια των *Ἐφετῶν*.

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΚΑΘ' ὙΛΗΝ

Το τελευταίο "φονικό" δικαστήριο ήταν αυτό που συνερχόταν στο *Πρυτανεῖον*. Οι παράξενες δίκες που διεξαγόntonταν εδώ, αναφέρονται από πολλούς Έλληνες συγγραφείς και φαίνεται ότι κάλυπταν τρεις περιπτώσεις: *πρῶτον*, εάν ο φονέας ήταν άγνωστος ή δεν μπορούσε να προσδιοριστεί, *δεύτερον*, άψυχα πράγματα - όπως πέτρες, ξύλα, σίδερα κλπ., που προκάλεσαν τον θάνατο ενός ανθρώπου όταν χτυπήθηκε με αυτά, και τέλος ζώα που προκάλεσαν το θάνατο ανθρώπων.¹³⁶ Ο Παισανίας αναφέρει την αιτία από την

¹³² Βλ. MACDOWELL, D. M. [1966]: 87.

¹³³ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, βλ. *Ἐφέται* : "... οἱ δικάζοντες τὰς ἐφ' αἵματι κρίσεις ἐπὶ Παλλαδίῳ καὶ ἐπὶ Πρυτανείῳ καὶ ἐπὶ Δελφινίῳ καὶ ἐν Φρεαττοῖ Ἐφέται ἐκαλοῦντο." — ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ Η'.125 : "*ἔφέται ... ἐδίκάζον δὲ τοῖς ἐφ' αἵματι διωκομένοις ἐν τοῖς πέντε δικατηρίοις.*"

¹³⁴ MACDOWELL, D. M. [1966]: 88.

¹³⁵ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι/Σόλων*: 19.4 "...ἐπιτίμους εἶναι πλὴν ὅσοι ἐξ Ἀρείου πάγου ἢ ὅσοι ἐκ τῶν Ἐφετῶν ἢ ἐκ πρυτανείου καταδικασθέντες ... ἔφευγον ...".

¹³⁶ Πρβλ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ Η' 120.

οποία πήγασε το παράδοξο αυτό έθιμο.¹³⁷ Προκειμένου να κατανοήσουμε τα ζητήματα που εγείρονται σε περιπτώσεις αυτού του είδους, πρέπει να έχουμε κατά νου την ελληνική άποψη περί της ανθρωποκτονίας, που αναπτύχθηκε μετά τα ομηρικά χρόνια και βασίζεται στην ιδέα ότι, όπου διαπράττεται φόνος, δεν είναι μόνο ένα έγκλημα κατά των θεών και των ανθρώπων, αλλά επίσης και μόλυνση της κοινότητας. Το μίasma μεταδίδεται σε ζώα και άψυχα πράγματα, όπως και σε ανθρώπους. Δεν είχε σημασία τί προκάλεσε την μόλυνση· το θέμα ήταν να βρεθεί αυτό, να δικαστεί και να τιμωρηθεί, πριν να μεταδοθεί το μίasma.

Μια τέτοια περίπτωση αναφέρεται στην Δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντος· ένα αγόρι σκοτώθηκε από ακόντιο που έριξε νεαρός αθλητής, ασκούμενος στο γυμναστήριο. Ο πατέρας του παιδιού κατηγορήσε τον νεαρό για ακούσια ανθρωποκτονία. Το ερώτημα ήταν ποιος έπρεπε να κατηγορηθεί. Προφανώς ήταν είτε το αγόρι είτε ο νεαρός, ή, αν κανείς από αυτούς, *το ακόντιο* (!). Εάν ήταν κάποιος από τούς δύο, η υπόθεση (όπως συνέβη στην πραγματικότητα) θα παραπέμπονταν στο *έν Παλλαδίω* δικαστήριο, όπου εκδικάζονται περιπτώσεις ακούσιας ανθρωποκτονίας. Αν ήταν το ακόντιο, η υπόθεση θα παραπέμπονταν στο δικαστήριο του *Πρυτανείου*. Οι δικαστές δεν ενδιαφερόντουσαν για το αν φταίει το αγόρι ή ο νεαρός· απλώς έπρεπε να αποφασίσουν ποιος προκάλεσε τον θάνατο, και την ποινή την καθόριζαν οι υφιστάμενοι νόμοι. Δεν πρέπει να σκεφτούμε ότι η οπτική αυτή γωνία στερείται σοβαρότητας όταν σκεφθούμε ότι, όπως λέγεται, ο Περικλής και ο Πρωταγόρας πέρασαν μια ολόκληρη μέρα υποστηρίζοντας μια παρόμοια ερώτηση.¹³⁸

Σχετικώς με τον τρόπο διεξαγωγής αυτών των δικών, δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Από έναν υπαινιγμό σε χωρίο του Πλάτωνος, σχετικώς με τις δίκες αγνώστων φονέων, συμπεραίνουμε ότι η διαδικασία στο *Πρυτανείον* ήταν παρόμοια με εκείνη στα άλλα "φονικά" δικαστήρια: όταν δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί ο φονέας, δεν απαγγελλόταν δημόσια διακήρυξη (*πρόρρησις*) εναντίον οποιουδήποτε ύποπτου, αλλά, με γενικότερο τρόπο.¹³⁹

Παρόλο που οι ένοχοι - είτε παρόντες είτε απόντες -, δικάζονται με κάθε επισημότητα και καταδικάζονται, φαίνεται ότι δεν υπάρχει απόφαση (*διάγνωσις*) όπως σε άλλες δίκες, λόγω του ότι οι δίκες αυτές είχαν περισσότερο θρησκευτικό

¹³⁷ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, Ι' 28.10 "...Αθηναίων Βασιλεύοντος Έρεχθέως, τότε πρώτον βοῦν ἔκτεινεν ὁ βουφόνος ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Πολιέως Διός· καὶ ὁ μὲν ἀπολιπὼν ταύτη τὸν πέλεκυν ἀπῆλθεν ἐκ τῆς χώρας φεύγων, ὁ δὲ πέλεκυς παραντίκα ἀφείθη κριθεὶς καὶ ἐς τότε ἀνὰ πᾶν ἔτος κρίνεται."

¹³⁸ Πρβλ. JEBB, R. C. [1893], I, σελ. 52.—ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι/Περικλής*: 36.3 "πεντάθλου γάρ τινος ἀκοντίῳ πατάξαντος Ἐπίτιμον τὸν Φαρσάλιον ἀκουσίως καὶ κατακτείναντος, ἡμέραν ὅλην ἀναλῶσαι μετὰ Πρωταγόρου διαποροῦντα πότερον τὸ ἀκόντιον ἢ τὸν βαλόντα μᾶλλον ἢ τοὺς ἀγωνοθέτας κατὰ τὸν ὀρθότατον λόγον αἰτίους χρῆ τοῦ πάθους ἡγεῖσθαι."

¹³⁹ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *ΑθΠολ.*: 57.4 "τῷ δράσαντι λαγχάνει".

και όχι δικαστικό χαρακτήρα. Γνωρίζουμε ότι το μέσον του φόνου, καθώς και τα ζώα, όταν ευρίσκοντο ένοχοι, τα έβγαζαν εκτός των ορίων της πόλεως, για να καθαρθεί η γη από το μίasma.¹⁴⁰

¹⁴⁰ ΑΙΣΧΙΝΗΣ, 3 [Κατά Κτησιφώντος]: 244, "...ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἰ τὰ μὲν ξύλα καὶ τοὺς λίθους καὶ τὸν σίδηρον, τὰ ἄφωνα καὶ τὰ ἀγνώμονα, ἐάν τῳ ἐμπεσόντα ἀποκτείνῃ, ὑπερορίζομεν, καὶ ἐάν τις αὐτὸν διαχρήσῃται, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο πράξασαν χωρὶς τοῦ σώματος θάπτομεν,..." — Ο ΠΛΑΤΩΝ (Νόμοι, θ' 874^α προσθέτει ότι "όσο για το αντικείμενο που καταδικάζεται, θα πρέπει να το πετάνε έξω από τα σύνορα, όπως ακριβώς ειπώθηκε για την κατηγορία των ζώων. Αν τυχόν πάλι βρεθεί κάποιος δολοφονημένος και είναι άγνωστος αυτός που τον σκότωσε και παρά το ότι τον αναζητούν με ενδιαφέρον παραμένει ανεύρετος, οι προειδοποιήσεις θα είναι οι ίδιες καθώς για όλες τις άλλες περιπτώσεις, θα πρέπει δηλαδή να αποδίδεται ο φόνος στον δράστη και αφού απαγγελθεί η εναντίον του κατηγορία, θα πρέπει να διαλαληθεί με κήρυκα στην αγορά προς τον τάδε η δείνα φονιά και συνεπώς καταδικασμένο για φόνο, να μη πατήσει το πόδι του στα ιερά μήτε και σε ολόκληρη την περιοχή του παθόντος, ότι αν τυχόν εμφανισθεί και αναγνωρισθεί, θα θανατωθεί και θα ριχθεί άταφος έξω από την ιδιαίτερη πατρίδα του παθόντος. Αυτός, λοιπόν, θα πρέπει να είναι κυρίως κατά την νομοθεσία ο ένας γραπτός νόμος για τον φόνο."

VI ΠΟΙΝΕΣ

14. ΠΟΙΝΕΣ

Ο Αριστοτέλης μας πληροφορεί ότι *ἐπ' Ἀρισταίχμου ἄρχοντος Δράκων τοὺς θεσμοὺς ἔθηκεν*. Η κωδικοποίηση αυτή, έγινε κατά την παράδοση το 621 και είναι η γραπτή διατύπωση ήδη υπάρχοντων εθιμικών θεσμών. Έτσι, η τιμωρία πράξεως που πρόσβαλε αγαθά του προσώπου πέρασε, αρχικά από το στάδιο της αυτοδύναμης ανταπόδοσης της προσβολής από τον παθόντα ή τον στενό κύκλο των συγγενών του, στη σύμμετρη ανταπόδοση που την αναλαμβάνει πλέον η διευρυμένη κοινότητα, η "πόλις", πρώτα στα πλαίσια του *θεσμοῦ*, που επιβλήθηκε από κάποιον νομοθέτη και κατόπιν στα πλαίσια του *νόμου*, δηλαδή έκφρασης αυτού που ο λαός στο σύνολό του θεωρεί ως έναν έγκυρο και δεσμευτικό κανόνα.

Μετά τον Δράκοντα και ήδη από της εποχής του Σόλωνα, βλέπουμε ότι το *κατ' ἀντιπεπονθὸς* σύστημα υποχωρεί σιγά-σιγά στην απαίτηση για μια δικαιότερη αντιμετώπιση της τιμωρίας του αδικούντος· η ποινή πρέπει να είναι σε αντιστοιχία και ανάλογη προς την βαρύτητα του αδικήματος. Τα αδικήματα συστηματοποιούνται, όχι όμως κατά τρόπο μεθοδικό, σε τρεις κατηγορίες: της *αἰκίας*, της *ὑβρεως* και της *βλάβης*· τα *αἰκίας* αφορούν σε αδικήματα κατά του σώματος, των *ὑβρεων* κατά της τιμής και υπολήψεως και των *βλαβῶν* κατά της ιδιοκτησίας.

Περί των ποινών του Αττικού δικαίου πληροφορούμαστε από το τελευταίο (και σε κακή κατάσταση του αρχαίου κειμένου) τμήμα (.5) του 67^{ου} κεφαλαίου της *Ἀθηναίων Πολιτείας*: "... ἀγώ]νω[ν ὅ]σοις πρόσεστι δεσμ[ὸς ἢ θάνατος ἢ φυγὴ ἢ ἀτ]μία ἢ δήμευσις χρημάτ[ων ἢ τιμῆσαι δε]ε[ῖ ὅ] τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖ[σαι]." Πρόκειται για την θανατική ποινή, την εξορία, την ατιμία, την φυλάκιση και το πρόστιμο, που εξικνείται μέχρι την δήμευση ολόκληρης της περιουσίας. Ο προσανατολισμός αυτός των ποινών ("... ὅ,τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι..."),

απαντάται και στον Δημοσθένη¹⁴¹. Όπως, δε, παρατηρεί ο Macdowell,¹⁴² "όταν οι ρήτορες μιλούν για ποινή που επιβάλλεται στο σώμα (*penalty inflicted on the body*), δεν εννοούν αυτό που εμείς καλούμε "σωματική ποινή", αλλά τον θάνατο ή την εξορία ή την ατιμία (*disfranchisement* – στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων), που αντιπαράβλλονται προς την χρηματική ποινή".

Ποινές, όπως παραδίδεται από τις πηγές, επιβάλλονταν σε πολλές ομάδες εγκλημάτων¹⁴³ στο παρόν πόνημα, όμως, γίνεται μνεία μόνο των ποινών που αφορούσαν στις διάφορες μορφές ανθρωποκτονίας.

A. ΘΑΝΑΤΟΣ

Η θανατική ποινή, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης,¹⁴⁴ επιβάλλεται στην εκ προθέσεως ανθρωποκτονία (*φόνος έκ προνοίας*), τον φόνο *έκ βουλεύσεως* και την *φαρμακεία*· επιβάλλεται επίσης σε περιπτώσεις *αμβλώσεως* και *εμπρησμού*¹⁴⁵. Ο αρχαιότερος τρόπος εκτέλεσης της ποινής ήταν με *λιθοβολισμό*¹⁴⁶ από τούς πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους όμως, σε πολλές ελληνικές πόλεις, ο *λιθοβολισμός* έπαψε να αποτελεί νόμιμο τρόπο εκτελέσεως *κακοποιών* που η ίδια η πολιτεία καταδίκασε σε θάνατο. Όπου εξακολούθησε να εφαρμόζεται, αποτελούσε μάλλον ποινή υπαγορευμένη και εκτελούμενη από μια κοινωνική ομάδα, παρά κύρωση θεσμοθετημένη και εφαρμοζόμενη από το κράτος.¹⁴⁷

¹⁴¹ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 24 [Κατὰ Τιμοκράτους].146.

¹⁴² MACDOWELL, D. M. [1978]: 257.

¹⁴³ Για την θανατική ποινή, βλ. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, Ν. Ι. [1868]: 236.

¹⁴⁴ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 21 [Κατὰ Μειδίου].43 "...Ἐπειτα οἱ νόμοι οἱ σχετικοὶ με τοὺς φόνους τοὺς μεν ἐκ προμελέτης φονεύοντες, τιμωροῦν με θάνατο, διαρκή ἐξορία καὶ δήμευση τῆς περιουσίας τοὺς..." —ΖΕΠΟΣ, Ι. Δ. [1971]: 67, αριθ. 256.

¹⁴⁵ Βλ. ΠΑΥΛΟΥ, Κλ. Σ. [1985]: 23, σημ. 39 —ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, Ν. Ι. [1868]: 299-300 "ῥσηι. Κατὰ δὲ τῶν ἐμπρηστῶν, εἰκάζομεν ὅτι θάνατος ἦν ἡ ζημία, ἅτε τῆς περὶ πυρκαϊᾶς γραφῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου δικάζομένης, ὃ δ' Ἄρεος Πάγος, ὡς γνωστόν, τὰς κυρίως φονικὰς ἐδίκαζε δίκας".

¹⁴⁶ Ο *λιθοβολισμός* είναι μια τιμωρία πρωτόγονη, που επιβαλλόταν μετά από "κρίση", αλλά και χωρίς αυτήν, αμέσως, από τον οργισμένο όχλο (πρβλ. BONNER, R., SMITH, G. [1968], II:277-278 —BARKAN I. [1936]:41-53, ο οποίος θεωρεί ότι ο *λιθοβολισμός* ήταν επίσημη τιμωρία στην ηρωική εποχή, αλλά τίποτε περισσότερο από *λυντσάρισμα* στην Αθήνα της κλασικής περιόδου). Για το είδος αυτό της ποινής βρίσκουμε πολλές αναφορές στη λογοτεχνία ήδη από τον Όμηρο (*Ιλιάς*, Γ':56-57: "Ἀλλὰ μάλα Τρῶες δειδῆμονες· ἦ τέ κεν ἤδη / λάϊνον ἔσσο χιτῶνα κακῶν ἔνεχ' ὅσσα ἔοργας. — Μα εἶναι δειλοί οἱ Τρῶες· ἀλλίως θὰ εἶχαν βάλει / γὰρ ὅ,τι ἔκανες πέτρινον χιτῶνα στο κορμί σου."), στον Ευριπίδη (*Ορέστης*, στ. 914 "Ὅς εἴπ' Ὀρέστην καὶ σὲ ἀποκτεῖναι πέτραις βάλλοντας.", 946 "Μόλις δ' ἔπεισε μὴ πετρομένους θανεῖν τλήμων Ὀρέστης.") και στον Πλάτωνα (*Νόμοι*, 873.b "... λίθον ἕκαστος φέρων, ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ βάλλον ἀφοσιούτω τὴν πόλιν ὅλην, ..."). Αξιόλογο το πόνημα του PEASE, A. S. [1907]: 5-18

¹⁴⁷ Πρβλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. [1984]: 42

Κατά την κλασική περίοδο, η εκτέλεση της ποινής στην πόλη των Αθηνών μπορούσε να γίνει με τρεις, κυρίως, τρόπους¹⁴⁸: τον κατακρημνισμό, το δηλητήριο και τον άποτυμπανισμό.

- i. *Κατακρημνισμός*¹⁴⁹ : Θεωρείται ο αρχαιότερος τρόπος θανατώσεως σε πολλά μέρη της Ελλάδος. Εκτός των Αθηνών, με κατακρημνισμό εκτελούσαν τους καταδικασμένους σε θάνατο και στην Κόρινθο, τους Δελφούς, την Σπάρτη και την Θεσσαλία.¹⁵⁰ Δεν υπάρχουν πολλές ρητές αναφορές σε αυτόν τον τρόπο θανατώσεως. Πιθανολογείται ότι ο κατάδικος ωθείτο από την κορυφή ενός υψηλού βράχου στον γκρεμνό, ή *βάραθρο*¹⁵¹ ή όρυγμα. Στους πρώτους χρόνους πιθανόν να έπεφτε ζωντανός, έτσι ώστε να σκοτωνόταν από την πτώση ή τον άφηναν να πεθάνει στον πάτο του βαράθρου. Αυτό φαίνεται να συνέβη με τους απεσταλμένους του Πέρση Βασιλέως Δαρείου το 490. Αλλά σε μεταγενέστερη περίοδο φαίνεται ότι συνηθιζόταν πρώτα να εκτελείται ο εγκληματίας με άλλα μέσα και κατόπιν να χρησιμοποιείται το βάραθρο ή όρυγμα ως ατιμωτικός τόπος ταφής ενώ αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι απλώς χρησίμευε για να ρίχνουν τα πτώματα των καταδίκων.¹⁵²
- ii. *Δηλητήριο* : Η δηλητηρίαση των καταδίκων με κώνειο άρχισε να εφαρμόζεται προς το τέλος του 5ου αιώνα, εισαχθείσα από τους Τριάκοντα. Στους καταδίκους που έμελλε να πιούν το κώνειο έλυναν τα δεσμά τη μέρα της θανάτωσης, έτσι ώστε ο μελλοθάνατος να μπορεί, αν θέλει, να λουστεί και να αποχαιρετήσει τους δικούς του. Περισσότερο παρά τρόπος εκτέλεσης, η δηλητηρίαση συνιστά παρότρυνση σε αυτοκτονία, για λόγους επιείκειας, και ο νεκρός παραδίνεται στους συγγενείς του για ταφή. Από τον Πλάτωνα¹⁵³, έχουμε πολύ κατατοπιστικές πληροφορίες τόσο για την διαδικασία της εκτέλεσης όσο και για την επίδραση του δηλητηρίου στον κατάδικο, κατά την περιγραφή της θανάτωσης του Σωκράτη.

¹⁴⁸ Πρβλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. [1984], σσ. 42-44.

¹⁴⁹ ΔΕΙΝΑΡΧΟΣ, 1 [Κατὰ Δημοσθένους].62 : "...καὶ τεθναῖσι [...] παραδοθέντες τῷ ἐπὶ τῷ ὀρύγματι..."

¹⁵⁰ Πρβλ. BONNER R., SMITH G. [1968] [II] σελ. 278, ιδίαι σημ. 4, 5, 6.

¹⁵¹ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, s.v. "βάραθρον" : "ὄρυγμα εἰς ὃ τοὺς ἐπὶ θανάτῳ κατακρίτους ἐνέβαλλον. ...".

¹⁵² Πρβλ. BONNER R., SMITH G. [1968] [II] σελ. 278-9, 283.

¹⁵³ ΠΛΑΤΩΝ, Φαίδων, 116-118.

- iii. *Άποτυμπανισμός* : Ο *άποτυμπανισμός* ήταν ιδιαιτέρως διαδεδομένος.¹⁵⁴ Αν και ο τρόπος αυτός θανάτωσης επιφυλασσόταν για τούς *κακούργους*,¹⁵⁵ δούλους και μετοίκους, κατά μίαν άποψη εφαρμοζόταν και στους *δολοφόνους*.¹⁵⁶

Ο "*άποτυμπανισμός*", αναφέρεται από τούς κλασικούς συγγραφείς με τρόπο λακωνικό. Πουθενά δε διασώθηκε περιγραφή για τον τρόπο με τον οποίο γινόταν. Σύμφωνα με τούς μεταγενέστερους λεξικογράφους, η εκτέλεση γινόταν με το *τύμπανον* ή *τύπανον*, ξύλινο θανατικό εργαλείο του δημίου. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνας, οι αρχαιολόγοι Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (1911) και Ευστράτιος Πελεκίδης (1915-16) αποκάλυψαν στην περιοχή του Φαληρικού Δέλτα αρχαίο νεκροταφείο. Μεταξύ των 86 τάφων που ανασκάφηκαν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα *πολυάνδριον*¹⁵⁷ όπου ετάφησαν 17 άνδρες· κάθε σκελετός είχε γύρω από το λαιμό, τα χέρια και τα σφυρά των ποδιών ένα σιδερένιο κλοιό με αιχμηρές απολήξεις, ενώ στις απολήξεις των κλοιών βρέθηκαν υπολείμματα ξύλου. Συμπέραναν έτσι ότι, κάθε νεκρός ήταν *ξαπλωμένος* πάνω σε μια σανίδα, πλάτους 0,50-0,55, πάνω στην οποία είχε ακινητοποιηθεί με τους κλοιούς που περιέβαλαν τα άκρα και το λαιμό και οι οποίοι ήταν *καρφωμένοι* πάνω στη σανίδα.

Το 1923, ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Αττικής Αντώνιος Κεραμόπουλλος απέδειξε, με μία διεθνώς αναγνωρισμένη μελέτη του,¹⁵⁸ ότι το *πολυάνδριον* του Φαλήρου μας αποκαλύπτει τον πιο διαδεδομένο νόμιμο τρόπο εκτελέσεως εγκληματιών από τούς προσολώνειους χρόνους μέχρι τον 4ο αιώνα. Με την μαρτυρία των αρχαίων κειμένων, κυρίως ενός αποσπάσματος από τις Θεοδοφιόρριζουσες του Αριστοφάνη (... *γυμνὸν ἀποδύσαντά με* [940] *κέλευε πρὸς τῇ σανίδι δεῖν τὸν τοξότην*, ...), και του *Κατ' Ἀγοράτου ἐνδείξεως* λόγο του Λυσία,¹⁵⁹ ο Α. Κεραμόπουλλος απέδειξε ότι ο *άποτυμπανισμός* ισοδυναμεί με τον θάνατο *ἐπὶ τῆς σανίδος* ενώ, όπως προκύπτει και από το απόσπασμα του Λυσία, ο τρόπος αυτός θανατώσεως εφαρμοζόταν και ἐπὶ *άνδροφόνων*.

¹⁵⁴ Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ΑΘΠολ.: 45.1 ("... καὶ κρίσεως ἐν δικαστηρίῳ γενομένης, ὁ μὲν Λυσίμαχος ἀπέφυγεν, καὶ ἐπὶ νυμνίαν ἔσχεν ὁ ἀπὸ τοῦ τυπάνου, ...") και ΛΥΣΙΑΣ 13 (Κατ' Ἀγοράτου).56 ("... θάνατον δικαίως καταψηφισάμενοι τῷ δημίῳ παρέδοτε καὶ ἀπετυμπανίσθη.") και 13.65-6 ("... ἐν Σικελία παραφρυκτωρευόμενος τοῖς πολεμίοις ληφθεὶς ὑπὸ Λαμάχου ἀπετυμπανίσθη [...] καὶ καταγνόντες αὐτοῦ θάνατον ἀποτυμπανίσαι παρέδοτε").

¹⁵⁵ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β. [2000]: 301 - *Κακούργοι* χαρακτηρίζονταν γενικά οι ειδικά διακρινόμενοι ως *κλέπται* (κλέφτες), ως *λωποδύται* (κλέφτες ενδυμάτων), ως *βαλαντιοτόμοι* (αυτοί που έκλεβαν χρήματα μέσα από βαλάντια, αφού τα έσχιζαν), ως *τοιχωρύχοι* (κλέφτες που άνοιγαν τοίχους) και ως *άνδραποδισταί* (απαγωγείς ελευθέρων προσώπων με σκοπό να τα πουλήσουν ως δούλους).

¹⁵⁶ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΥ (1985) : 31, σημ. 73.

¹⁵⁷ Είναι ο αρχαιολογικός όρος για τον ομαδικό τάφο στην αρχαία Ελλάδα.

¹⁵⁸ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Α. Δ. (1923)..

¹⁵⁹ ΛΥΣΙΑΣ, 13.56 : "... ὑμεῖς δὲ πολλῶ χρόνῳ ὕστερον λαβόντες ἐν δικαστηρίῳ ὡς *άνδροφόνον* ὄντα, θάνατον δικαίως καταψηφισάμενοι τῷ δημίῳ παρέδοτε καὶ ἀπετυμπανίσθη."

Β. ΕΞΟΡΙΑ

Από της εποχής του Δράκοντος, ο νόμος δίνει στον ανδροφόνο την δυνατότητα αυτοεξορίας, δυνατότητας που απαντάται συχνά στα ομηρικά έπη και επιτρέπει στον δράστη ανθρωποκτονίας να αυτοεξοριστεί για να αποφύγει την αυτοδικία των συγγενών του θύματος. Κατά την κλασική εποχή επιβάλλεται, μάλλον με ετήσια διάρκεια,¹⁶⁰ για το αδίκημα της ανθρωποκτονίας εξ αμελείας¹⁶¹ και μπορούσε να διακοπεί και ο εξόριστος να επιστρέψει ακινδύνως εις Αθήνας, εάν οι στενότεροι συγγενείς του νεκρού συγχωρούσαν τον δράστη, παρέχοντας του την απαιτούμενη *αἵδεσιν*. Για τον δράστη ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως, διατηρείται η εναλλακτική δυνατότητα της αυτοεξορίας, περιοριζόμενη μόνο από τις προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος,¹⁶² δικαίωμα, όμως, που στερείτο ο πατροκτόνος και ο μητροκτόνος.¹⁶³

Η ευχέρεια διαφυγής υπήρχε και πριν αρχίσει η δίκη, αφού δεν υπήρχε προφυλάκιση, ενώ, κατά την δίκη, η προθεσμία επιλογής της αυτοεξορίας έληγε μετά την πρώτη απολογία (*προτέρα*).¹⁶⁴ Εάν ο κατηγορούμενος δεν έφευγε, ήταν υποχρεωμένος να παραμείνει έως το τέλος της δίκης και να υποστεί την απόφαση.

Η περιουσία του αυτοεξορίστου δημευόταν και ο αυτοεξόριστος θεωρείτο πλέον *ἄπολις*.¹⁶⁵ Η διάρκεια της αυτοεξορίας ήταν ισόβια ενώ, αν επέστρεφε λάθρα στην Αττική, οποιοσδήποτε μπορούσε να τον φονεύσει χωρίς να τιμωρηθεί, ή να τον καταδώσει με *ἔνδειξιν* ή *ἀπαγωγήν* στους *θεσμοθέτες*, οι οποίοι τον παρέδιδαν στους *Ἑνδεκα*, για να επακολουθήσει αμέσως η εκτέλεση της θανατικής ποινής. Η ίδια ποινή επιφυλασσόταν και σε όποιον παρείχε άσυλο στον φυγάδα.

Γ. ΔΗΜΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ

¹⁶⁰ Πρβλ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ Κ. [1917]:270 -"Ἄλλ' ἐκ τοῦ Πλάτωνος νόμων δυνάμεθα να συναγάγωμεν, ὅτι ἡ μὲν φυγὴ διήρκει ἓνα ἐνιαυτόν" (ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι*, 366).

¹⁶¹ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 (*Κατ' Ἀριστοκράτους*).72: "Τί λοιπόν διατάσσει ο νόμος; ὅτι ἐκεῖνος που καταδικάστηκε για ἀκούσιο φόνο, εγκαταλείπει τὴν χώρα σε ὀρισμένο χρονικό διάστημα, ἀκολουθώντας ὀρισμένη ὁδὸ, και παραμένει ἐξόριστος μέχρις ὅτου τύχει τῆς συγγνώμης τῶν συγγενῶν τοῦ θύματος".

¹⁶² ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 23 (*Κατ' Ἀριστοκράτους*).51 : "...ὅποι μὴ ἔξεστι, [δίκας φόνου μὴ εἶναι]. ..." - δλδ. ἐπιτρέπεται [να καταγγέλλεται] ἀν κάποιος ἐπιστρέφει ὅπου δεν ἐπιτρέπεται, και ὄχι σε οποιοδήποτε μέρος.

¹⁶³ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, *Ὄνομαστικόν* Η': 117 "... μετὰ δὲ τὸν πρότερον λόγον ἔξῃν φυγεῖν, πλὴν εἴ τις γονέας εἴῃ ἀπεκτονώς. ...".

¹⁶⁴ ΑΝΤΙΦΩΝ, 5 (*Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου*).13 : "... τοῦτο δ' ἀπολογησαμένῳ τὴν προτέραν ἐξεῖναι ἐξελθεῖν...".

¹⁶⁵ ΑΝΤΙΦΩΝ, 2 (*Τετραλογία Αβ*).9 : "... ἡ φυγῶν γέρων καὶ ἄπολις ὧν ἐπὶ ξενίας πτωχεύσω...".

Μια από τις, σωρευτικώς, επιβαλλόμενες ποινές (π.χ. κατεδάφιση της οικίας, απώλεια του δικαιώματος της ταφής στην Αττική γη, *άτιμία* των απογόνων), ήταν η δήμευση της περιουσίας, η οποία πραγματοποιείτο με την διαδικασία της *άπογραφής*: ο δήμαρχος του Δήμου του καταδικασθέντος κατέθετε κατάλογο των περιουσιακών στοιχείων του και, εάν κάποιος άλλος παρέμβαινε με ανταπαίτηση (*ένεπισκέπτεσθαι*) ότι η περιουσία ή μέρος της του ανήκε ή ο καταδικασθείς του όφειλε χρήματα, οι *Ένδεκα*, που ήταν οι αρμόδιοι *ἄρχοντες* για τέτοιες υποθέσεις, προχωρούσαν σε μία δίκη, την καλουμένη *διαδικασία*. Αν το δικαστήριο ψήφιζε υπέρ της δημεύσεως της περιουσίας, παραδιδόταν στους αρμόδιους αξιωματούχους, τους *πωλητάς*, οι οποίοι την εκπλειστηρίαζαν.

Δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που, συγγενείς ή φίλοι του καταδικασθέντος έπαιρναν λάθρα κάποια από τα περιουσιακά στοιχεία, για να τα σώσουν από τη δήμευση και να τα οικειοποιηθούν. Εάν αυτό ανακαλύπτονταν, μπορούσε οποιοσδήποτε να προχωρήσει εναντίον του με *άπογραφή*, αναφέροντας τα περιουσιακά στοιχεία τα οποία ισχυριζόταν ότι παρακρατήθηκαν λάθρα από το κράτος. Μια τέτοια περίπτωση αφορά ο *Κατά Φιλοκράτους* λόγος του Λυσία.

Δ. ΑΤΙΜΙΑ

Στις προαναφερθείσες ποινές του Αττικού δικαίου (θάνατο, εξορία, δήμευση της περιουσίας), πρέπει να προσθέσουμε την πολύ βαρεία ποινή της *άτιμίας*. Ο Ισοκράτης λέγει "*... ὥσπερ ἐγὼ διακειμένοις περὶ ἀτιμίας, ἣν ἐγὼ φυγῆς μείζω συμφορὰν νομίζω· πολὺ γὰρ ἀθλιώτερον παρὰ τοῖς αὐτοῦ πολίταις ἡτιμωμένον οἰκεῖν ἢ παρ' ἐτέροις μετοικεῖν*."¹⁶⁶

Στο αρχαϊκό δίκαιο, η εναλλακτική δυνατότης που υπήρχε για τον φονέα, προκειμένου να σώσει την ζωή του από την αντεκδίκηση των συγγενών του φονευθέντος και να παραμείνει στην πατρίδα του, ήταν να προσφέρει εξιλαστήρια χρηματική αποζημίωση, την *ποινή*, η οποία δηλώνεται επίσης με τις λέξεις *ἄποινα* και *τιμή*.¹⁶⁷ Έτσι, *άτιμία* ίσως να ήταν το αποτέλεσμα της αδυναμίας του φονέως να καταβάλει την *ποινή*,¹⁶⁸ πράγμα που τον οδηγούσε στην *φυγή*.

Ενώ, αρχικώς, η *άτιμία* ισοδυναμούσε με την εκτός κοινωνίας θέση ενός ατόμου, με την πρόοδο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας έγινε πιο ήπια, παίρνοντας την μορφή αφαιρέσεως πολιτικών δικαιωμάτων και προνομίων, αλλά δεν είναι εύκολο να καθορίσουμε τι ακριβώς σήμαινε στην πράξη. Όπως και να έχει όμως, στις περιπτώσεις ανθρωποκτονίας ήταν παρεπόμενη ποινή.

¹⁶⁶ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, 16 (*Περί τοῦ ζεύγους*).47.

¹⁶⁷ Βλ. ΓΙΟΥΝΗ, Μ. Σ. [1998]: 27.

¹⁶⁸ Πρβλ. BONNER, R., SMITH G. [1970], τ. II : 263.

15. ΑΠΟΝΟΜΗ ΧΑΡΙΤΟΣ

Ενώ οι αποφάσεις των ποινικών δικαστηρίων των Αθηνών ήταν κατά κανόνα ανέκκλητες,¹⁶⁹ ο ίδιος ο Αθηναϊκός Δήμος,¹⁷⁰ είχε την δυνατότητα να ακυρώνει και τις ανέκκλητες δικαστικές αποφάσεις· η *χάρις* ήταν τελευταίο μέσον, που εμπόδιζε την παράδοση του καταδίκου στον δήμιο.

Στους κλασικούς χρόνους συναντούμε αρκετές περιπτώσεις ακυρώσεως δικαστικών αποφάσεων από τον Δήμο· το 403, για παράδειγμα, εκδόθηκε σειρά νόμων, με τους οποίους κηρύσσονται ανίσχυρες οι δικαστικές αποφάσεις, και χαρίζονται οι ποινές που είχαν επιβληθεί στην εποχή των Τριάκοντα,¹⁷¹ πράγμα που αποδεικνύει ότι, πέρα από τις, πολιτικές βέβαια, σκοπιμότητες που υπαγόρευσαν αυτή την απόφαση, ο Δήμος είχε την νομική δυνατότητα να προχωρεί σε ακύρωση αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων, και σε απονομή χάριτος. Επίσης στα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου,¹⁷² χαρίζονται ποινές σε αρκετές περιπτώσεις, με προφανή σκοπό την διατήρηση της ενότητας του Δήμου και την αποφυγή της άσκοπης σπατάλης πολύτιμου ανθρώπινου δυναμικού· κάτι ανάλογο, για όσους είχαν καταδικασθεί σε ατιμία, αναφέρεται ότι ψηφίστηκε και μετά την μάχη και την ήττα της Χαιρώνειας,¹⁷³ ενώ παραδίδονται και περιπτώσεις όπου δόθηκε και σε μεμονωμένα πρόσωπα.¹⁷⁴

¹⁶⁹ "οἱ νόμοι δ' οὐκ ἔωσι δις πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν αὐτῶν οὔτε δίκας οὔτ' εὐθύνας οὔτε διαδικασίαν οὔτ' ἄλλο τοιοῦτ' οὐδὲν εἶναι." [ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 20.147]. Ο δε ΠΛΑΤΩΝ [Κρίτων, 50c] αναφέρεται στον νόμο, "ὅς τὰς δίκας τὰς δικασθείσας προστάττει κυρίας εἶναι".

Ήταν όμως δυνατή, σε σπάνιες περιπτώσεις, η επανάληψη της δίκης, είτε διότι απουσίαζε δικαιολογημένα ένας διάδικος (βλ. MACDOWELL, D. M. (2015): 382 επ., είτε διότι αποδεικνύονταν ψευδείς οι μαρτυρικές καταθέσεις, στις οποίες είχε στηριχθεί η απόφαση. (MACDOWELL, D. M. (2015): 376 επ. Πρβλ. BONNER, R., SMITH G., (1970): τ. II, 256 επ., 264 επ.).

¹⁷⁰ Βλ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ., "Χάρις καὶ Ἀμνηστία", *Ποινικὰ Χρονικά*, Δ' (1954), σ. 2, MACDOWELL, D. M. (2015): 187, 397 επ. και ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, Ν. Ι., (1868): 316, σημ. β'.

¹⁷¹ Βλ. MACDOWELL, D. M. [2015]: 398 επ. —ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*.⁸⁷ —ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ *Κατὰ Τιμοκράτους*.⁵⁶ ["Νόμος τὰς δίκας καὶ τὰς διαίτας, ὅσαι ἐγένοντο ἐπὶ τοῖς νόμοις ἐν δημοκρατουμένη τῇ πόλει, κυρίας εἶναι."].

¹⁷² Με ψήφισμα, που εκδόθηκε το 411, εδόθη χάρις και επετράπη η επάνοδος του Αλκιβιάδη και των φίλων του στην Αττική, οι οποίοι το 415 είχαν καταδικασθεί ερήμην σε θάνατο και ατιμία για προσβολή των μυστηρίων και αποκοπή των Ἑρμῶν.

¹⁷³ ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ, *Κατὰ Λεωκράτους*.⁴¹ "... μάλιστα ἄν τις ἤλγησε καὶ ἐδάκρυσεν ἐπὶ ταῖς τῆς πόλεως συμφοραῖς, ἡνίχ' ὁρᾷν ἦν τὸν δῆμον ψηφισάμενον τοὺς μὲν δούλους ἐλευθέρους, τοὺς δὲ ξένους Ἀθηναίους, τοὺς δ' ἀτίμους ἐπιτίμους:..."

¹⁷⁴ Ο ΞΕΝΟΦΩΝ [Ελληνικά, βιβλίο Α' κεφάλαιο V.19] μας δίνει το ιστορικό μας περίεργης χάριτος, που χορηγήθηκε σ' έναν Ρόδιο αθλητή, που είχε καταδικασθεί ερήμην σε θάνατο για αντίσταση κατά της Αθηναϊκής κυριαρχίας στο νησί του. Αυτός στην προσπάθειά του να καταφύγει στους Θούριους της Ιταλίας, συνελήφθη τυχαία σε κάποια ναυμαχία και οδηγήθηκε στην Αθήνα, για να θανατωθεί· ο

Από το 403 όμως και μετά, η δυνατότητα αυτή του Δήμου φαίνεται όλο και πιο περιορισμένη, διότι από τότε αρχίζει και γίνεται απόλυτος ο εννοιολογικός διαχωρισμός μεταξύ νόμου και ψηφίσματος¹⁷⁵ και απαγορεύεται πλέον η έκδοση νόμου, που να ρυθμίζει ατομικές περιπτώσεις, όπως γινόταν μέχρι τότε με τις περιπτώσεις απονομής χάριτος.¹⁷⁶

Δήμος όμως έκθαμβος από την σωματική ρώμη του και εκτιμώντας τις γνωστές σε όλους αθλητικές επιδόσεις του, τον απάλλαξε από την ποινή και ψήφισε την απελευθέρωσή του ("... και τοὺς μὲν αἰχμαλώτους ἅπαντας ἔδησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ ἄρχοντα αὐτῶν Δωριέα, ὄντα μὲν Ῥόδιον, πάλαι δὲ φυγάδα ἐξ Ἀθηνῶν καὶ Ῥόδου ὑπὸ Ἀθηναίων κατεψηφισμένων αὐτοῦ θάνατον καὶ τῶν ἐκείνου συγγενῶν, πολιτεύοντα παρ' αὐτοῖς, ἐλέησαντες ἀφεῖσαν οὐδὲ χρήματα πραξάμενοι.").

¹⁷⁵ Πρβλ. OSTWALD, M. [1969]: 1-3, 168, 169.

¹⁷⁶ Τον λόγο του περιορισμού αυτής της δυνατότητας του Δήμου δεν πρέπει βέβαια να τον αναζητήσουμε στο ότι "οι Αθηναῖοι ἐνοιῶσαν ἓνα μεγάλο βαθμό ικανοποίησης με την λειτουργία του νομικοῦ τοῦς συστήματος", όπως υποστηρίζει ο MACDOWELL [2015]: 399, αλλά μάλλον στην όξυνση των εσωτερικών συγκρούσεων στους κόλπους της Αθηναϊκής κοινωνίας, όπου, μετά την ήττα της πόλεως στον Πελοποννησιακό πόλεμο, επικράτησαν οι συντηρητικοί. Την ερμηνεία αυτή μπορούμε να την στηρίξουμε και στις απόψεις του ότι, κατά κανόνα, όσο οι συγκρούσεις και οι αντιθέσεις των κοινωνικών ομάδων είναι εντονότερες (όπως π.χ. όταν υπάρχει πρόσφατη εισβολή ή ξένη κατοχή ή διανύεται περίοδος επαναστάσεως), τόσο η αυστηρότητα και η ακαμψία εκτοπίζουν την επιείκεια.

VII ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το πρόβλημα της ανθρωποκτονίας, που υπάρχει από την αυγή της ανθρωπότητας, αντιμετωπίζεται από τις πρώιμες κοινωνίες ως μία βίαιη παραβίαση της οικογενειακής μονάδας μόνον και όχι μιας μεγαλύτερης συλλογικής οντότητας· δεν είναι αδίκημα κατά του φονευθέντος ατόμου, αλλά ευρύτερη επίθεση στην αλληλεγγύη του αρχέγονου οργανισμού της κοινωνικής ζωής. Η απάντηση σε αυτή την επίθεση είναι η χρήση του αρχέγονου δικαιώματος για εκδίκηση, για *ποινή*,¹⁷⁷ και ο χειρισμός του θέματος γινόταν απλώς με αυτοβοήθεια: την συνδρομή των μελών της *φρατρίας*, πέραν των οποίων δεν υπάρχει ένδειξη εκφράσεως οιασδήποτε φύσεως λαϊκής αντιδράσεως κατά της συνήθους μορφής ανθρωποκτονίας.

Η απονομή δικαιοσύνης άρχισε με την εθελοντική διαιτησία, το πρώτο βήμα προς την, με συστηματικό τρόπο, απονομή της δικαιοσύνης, και κατάληξη την ανάπτυξη υποχρεωτικών διαδικασιών δικαίου, καθιστώντας υποχρεωτική τη διαιτησία σε περίπτωση που το επιθυμούσε το ένα μέρος σε μια διαφορά.

Μετά την απόπειρα εγκαθιδρύσεως τυρρανίδας από τον Κύλωνα, περί το 636 ή 632, το, εν συνεχεία, "*Κυλώνειον ἄγος*", ξεδίπλωσε την θρησκευτική πτυχή της ανθρωποκτονίας, ο θρησκευτικός χαρακτήρας της οποίας άρχισε να έχει σημασία και συνέπειες για τους συγγενείς του θύματος, για τον φονέα και για την κοινότητα ως σύνολο. Η πράξη της ανθρωποκτονίας έφερε μόλυσμα (*μίασμα*) στον ανδροφόνο και το μόλυσμα αυτό θα μπορούσε να μεταδοθεί σε οποιονδήποτε, με οποιονδήποτε τρόπο, συνδεόταν με τον φονέα. Ήλθε, πλέον, η ώρα να επέμβει η *πόλις*.

Η σύνταξη, γραπτώς, από τον Δράκοντα, το έτος 621/0 των κυριοτέρων εθιμικών κανόνων που ρύθμιζαν την συμπεριφορά των μελών της Κοινότητας,

¹⁷⁷ Ο όρος *ποινή* έχει αυτή την εποχή την γενικότερη έννοια του τιμήματος που καταβάλλεται για ικανοποίηση και κατ' ακολουθία σημαίνει την εκδίκηση, την τιμωρία, τα αντίποινα, ενώ συναντάται σπανιότατα στους ρήτορες της κλασσικής εποχής μετά τον Αντιφώντα.

αποτελούσε ένα είδος επειγούσης θεραπείας των δεινών της πόλεως, τα οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει με συγκεκριμένους κανόνες που θέσπισε και που περιβλήθηκαν με το κύρος και την ισχύ τού *γραφτού νόμου*. Όμως ο Δράκων έμεινε στην ιστορία για τον νόμο που ρυθμίζει το ζήτημα της ανθρωποκτονίας και ο οποίος ουδέποτε καταργήθηκε. Ο Δράκων αποσπά την τιμωρία από τα χέρια του γένους και αποδίδει την εκδίκηση και την επιβολή της ποινής σε όργανα της πόλεως, επί τη βάσει νόμων κοινών για όλους. Η διάκριση της υποκειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος σε *έκούσιο* και *ἀκούσιο*, η αναγνώριση ορισμένων περιπτώσεων ως ατιμώρητων,¹⁷⁸ η δυνατότητα εξορίας και η προστασία των φονέων που κατέφυγαν στο "εξωτερικό" (εάν δεν είναι μεταγενέστερη, όπως υποστηρίζεται από μερικούς), είναι ρυθμίσεις που δείχνουν τον εκλεπτυσμένο και νηφάλιο τρόπο σκέψεως του νομοθέτη.

Κι' ενώ η εκδίκηση και η επιβολή της ποινής ανατίθεται σε όργανα της πόλεως, η κίνηση ποινικής διώξεως για ανθρωποκτονία, δεν ήταν ανοικτή σε όλους. Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Gagarin, με την οποία συμφωνώ, ότι ο κώδικας ανθρωποκτονίας, ο οποίος ασφαλώς όριζε ότι συγκεκριμένοι συγγενείς (... *μέχρ' άνεφσιότητος και άνεφσιδ*...) είχαν το δικαίωμα διώξεως, δεν απαγόρευε ρητώς σε μη συγγενείς αυτή τη διαδικασία και ενώ ευρέως αναμενόταν ότι μόνο οι συγγενείς θα προχωρούσαν σε δίωξη, μια τέτοια "προσδοκία" δεν ισοδυναμούσε ποτέ με πραγματικό περιορισμό. Έτσι, οι συγγενείς μπορούσαν να διώξουν τον φονέα με *δίκη φόνου* ενώ ο οποιοσδήποτε τρίτος μπορούσε να στραφεί με *γραφήν ασεβείας* κατ' εκείνων οι οποίοι, αδιάφορο αν ήταν όμαιμοι ή φράτορες, δεν κατεδίωκαν τον φονέα και δεν εκτελούσαν το ιερό των καθήκον. Τέλος, οποιοσδήποτε πολίτης μπορούσε να ασκήσει την *άπαγωγήν* εναντίον του φονέως που εισερχόταν στην αγορά ή τόπους θεωρούμενους ως ιερούς, και να τον παραδώσει στους Ένδεκα.

Η ανθρωποκτονία εκδικαζόταν από ειδικά, "φονικά", δικαστήρια: στο δικαστήριο του *Αρείου Πάγου* δίκάζαν *Άρεοπαγίτες*, ενώ στα υπόλοιπα τέσσερα δίκάζαν *Έφέτες*, η προέλευση των οποίων δεν έχει διευκρινισθεί απολύτως: άλλοι υποστηρίζουν ότι πρόκειται περί μελών της *Βουλής του Αρείου Πάγου* που επιλέγονται κατ' άλλους με κλήρο και κατ' άλλους με εκλογή, ενώ άλλοι θεωρούν ότι το όνομα των *Έφετῶν* αποδιδόταν από συνήθεια σε ηλιαστικά δικαστήρια που δίκάζαν φόνους περιπτώσεων που υπάγονταν παλαιότερα στη δικαιοδοσία των *Έφετῶν*. Οι ποινές που επιβάλλονταν ήταν, αναλόγως του φόνου, θάνατος,

¹⁷⁸ Πρβλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, 20[Προς Λεπτίνην].158 : "[...] ο Δράκων [...] καθορίζοντας σε ποιες περιπτώσεις θα είναι συγχωρητέο το να φονεύσει κανείς και, αν κάποιος το κάνει, διέταξε να είναι καθαρός." Θεωρώ ότι τέτοιες περιπτώσεις είναι ο φόνος σε άμυνα, ο φόνος εραστή γυναίκας της οικογένειάς του, ο φόνος συμπολεμιστή εκληφθέντος ως εχθρού, κ.ά.

εξορία, δήμευση περιουσίας και ατιμία, ενώ ο Δήμος είχε την δυνατότητα να ακυρώνει και τις ανέκκλητες δικαστικές αποφάσεις· η *χάρις* ήταν τελευταίο μέσον, που εμποδίζε την παράδοση του καταδίκου στον δήμιο.

VIII ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- ΑΔΑΜ – ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, Σ. [2008] : *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: *Αθηναίων Πολιτεία*, Νήσος, Αθήνα, 2015
- ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, Η. Ν. [2013] : *Η νομική αντιμετώπιση της ανθρωποκτονίας στην κλασική Αθήνα*, Μάθημα στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Δρ. Δ. Σπαθάρας), Ρέθυμνο, 2 Απριλίου 2013
- ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, Η. Ν. [2015] : "Η ανθρωποκτονία" στο ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ελευθ. et al. [2015], σελ. 42, 43
- ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. [1984] : "Η ποινή του θανάτου", *Αρχαιολογία* 11, Μάιος 1984, σσ. 42-44
- BISCARDI, A. [2010] : *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, Παπαδήμας, Αθήναι.
- ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ. Γ. [1917] : "Το ποινικόν και ιδίαι το φονικόν δίκαιον παρ' Ομήρῳ", *Ανάπτυπο από το περιοδικό Άθηνᾶ*, τ. 29.
- ΓΙΟΥΝΗ, Μ. Σ. [1998] : *Ἄτιμος ἔστω, ἄτιμος τεθνάτω*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- ΓΙΟΥΝΗ, Μ. Σ. [2006] : *Νόμος πόλεως – Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία Ελληνική πόλιν – Ι. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- ΓΙΟΥΝΗ, Μ. Σ. [2017] : *Ιστορία δικαίου και πολιτικών θεσμών στην αρχαιότητα*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- ΖΕΠΟΣ, Ι. Δ. [1971] : "Νομοθεσία του Σόλωνα" στο *ΕΚΕΙΕΔ* 18
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Δ. (επιμ.) [2011] : *Πηγές Ιστορίας του Δικαίου – Νομοθεσία, Νομολογία, Θεωρία, Πράξη*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

- ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Α. Δ. [1923] : *Ὁ Ἀποτυμπανισμός: Συμβολή ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 22, Ἀθήναι.
- ΚΟΚΚΩΝΗΣ Ι. Π. [1828] : *Περὶ πολιτειῶν περὶ τῶν εἰς σύνταξιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν, καὶ περὶ πολιτικῆς κυβερνήσεως*, τ. 1, ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Κ. Ἐβεράρτου.
- MACDOWELL, D. M. [2015] : *Το δίκαιο στὴν Ἀθήνα τῶν Κλασικῶν Χρόνων*, Παπαδήμας, Ἀθήνα.
- ΜΠΑΛΛΑ, Χ. [2015]: 221 στο *Αθηναίων Πολιτεία*, Νήσος, Ἀθήνα, 2015.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ελευθερία et al. [2015] : *Ιστορία Δικαίου*, Ἑλληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράματα καὶ Βοηθήματα, Ἀθήνα.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Ν. [1881] : *Ὁ Ἄρειος Πάγος ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις*, Τυπογραφεῖο Παρνασσού, Ἀθήναι.
- ΠΑΥΛΟΥ ΚΛ. Σ., [1985]: "Μεταβολές τῶν ποινῶν στο Ἀττικὸ δίκαιο", Θεσσαλονίκη, 1985, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης*, σς 41-63
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β. [1998] : "Παρατηρήσεις σὲ καινοτομίες στὴ νομοθετικὴ λειτουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας περὶ καὶ μετὰ το 400 ", *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Συνεδρία τῆς 15^{ης} Ἰανουαρίου 1998
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β. [1999] : *Πόλις : Ἐνας τύπος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους (μτφρ. Δημήτρης Κοκκῶνης)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β. [2000] : *Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία*, 2^η ἐκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β. [2016] : *Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, Ν. Ι., [1868] : *Σύστημα τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰσχύουσας ποινικῆς νομοθεσίας*, τ. α΄, τύποις Π. Δ. Ἡλιόπουλου, Ἀθήνισι.
- ΤΡΩΪΑΝΟΣ, Σ. – ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Ι. [2010] : *Ιστορία Δικαίου*, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα.
- ΧΕΛΜΗΣ, Α. [2017] : "Μόλυνση καὶ ἀνθρωποκτονία στὴν κλασικὴ Ἀθήνα", στο *Ἰωάννης Καρακώστας-Φιλίας καὶ μαθητείας χάριν* (τ. 2), σσ. 1594 – 1603, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ARNAOUTOGLOU, I. [1993] : "Pollution in the Athenian Homicide Law", στο *RIDA*, 3^e serie, tome XL, σσ. 109-137.
- BARKAN, I. [1936] : "Imprisonment as a Penalty in Ancient Athens", στο *Classical Philology*, vol. 31, No. 4, σσ. 338-341.
- BEKKER, I. [1814] : *Anecdota Graeca, vol. primum, Lexica Segueriana*, Nauckium G. C., Berolini.
- BOEGEHOLD, A. L. [1976]: "Ten Distinctive Ballots: The Law Court in Zea" στο *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 9, σελ. 7-19.
- BOEGEHOLD, A. L. [1995]: "The Lawcourts at Athens-Sites, buildings, equipment, procedure and testimonia", στο *The Athenian Agora*, vol. xxviii, ASCSA, Princeton, New Jersey.
- BONNER, R. [1906] : "Did Women Testify in Homicide Cases at Athens?", στο *Classical Philology*, Vol. 1, No. 2, σσ. 127-132.
- BONNER, R. [1911] : " Administration of Justice in the Age of Homer", στο *Classical Philology*, Vol. 6, No. 1, σσ. 12-36.
- BONNER, R. [1912] : "Evidence in the Areopagus", στο *Classical Philology*, vol. 7, No. 4 , σσ. 450-456.
- BONNER, R. and SMITH, G. [1968] II : *The administration of Justice from Homer to Aristotle*, vol. II, Greenwood Press, New York.
- CAIRNS, D. L. [2015] : "Revenge, Punishment, and Justice in Athenian Homicide Law", στο *The Journal of Value Inquiry*, 49, σσ. 645-665.
- CALHOUN, G. M. [1927] : *The Growth of Criminal Law in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley, California.
- CARAWAN, E. M. [1990] : "Trial of Exiled Homicides and the Court at Phreatto", στο *RIDA*, 37, σσ. 47-67.
- CARAWAN, E. M. [1991] : "Εφέται and Athenian Courts for Homicide in the Age of the Orators", στο *Classical Philology*, 86, σσ. 1-16.
- CARAWAN, E. M. [1993] : "The Tetralogies and Athenian Homicide Trials", στο *The American Journal of Philology*, Vol. 114, No. 2, pp. 235-270
- CARAWAN, E. M. [1998] : *Rhetoric and the Law of Draco*, Clarendon Press, Oxford,
- COHEN, D. [2005] : "Crime, Punishment, and the Rule of Law in Classical Athens" στο GAGARIN, M. and COHEN, D. [2005]

- GAGARIN, M. [1978] : "The Prohibition of Just and Unjust Homicide in Antiphon's Tetralogies", στο *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19 – σελ. 299-306.
- GAGARIN, M. [1979] : "The Prosecution of Homicide in Athens", στο *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20, σ. 301-323.
- GAGARIN, M. [1981] : *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, Yale University Press, New Haven – London.
- GAGARIN, M. [1986] : *Early Greek Law*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.
- GAGARIN, M. [1988] : "Bouleusis In Athenian Homicide Law" στο *Symposion*, 1988, σελ. 81-100
- GAGARIN, M. [2003]:191 "Who Were the Kakourgoi? Career Criminals in Athenian Law", στο Thür, G. - Nieto, F.J.F. (επιμ.), *Symposion 1999*, Köln - Weimar - Wien, σσ. 183-191.
- GAGARIN, M. and COHEN, D. [2005] : *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HANSEN, M. H. [1991] : "The Polis as a Citizen-State", στο M. H. Hansen (εκδ.), *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford.
- HANSEN, M. H. [2006] ; *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford University Press Inc, New York.
- HARRIS, E. M. [2006] : *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HARRIS, E. M. [2013] : *The Rule of Law in Democratic Athens*, Oxford University Press, Oxford.
- HARRIS, E. M. [2015] : "The Family, the Community and Murder: The Role of Pollution in Athenian Homicide Law", στο *Public and Private in Ancient Mediterranean Law and Religion*, σσ. 11-35, Clifford Ando and Jörg Rüpke (eds.), Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Munich/Boston.
- HARRISON, A. R. W. [1961] : "Drakon's ΠΡΩΤΟΣ ΑΞΩΝ", στο *The Classical Quarterly*, Vol. 11, No. 1, σσ. 3-5.
- HARRISON, A. R. W. [1971] : *The Law of Athens, vol. II – Procedure*, Clarendon Press, Oxford.
- HYDE, W. W. [1918] : "The Homicide Courts of Ancient Athens" στο *University of Pennsylvania Law Review and American Law Register*, Vol. 66, No. 7/8.
- HUNTER, V. [2007] : "Did the Athenians Have a Word for Crime?", στο *Dike*, vol. 10, σσ. 5-18.

- JEBB, R. C. [1893] : *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus, vols. I-II*, McMillan and Co., London and New York.
- LANNI, A. [2006] : *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge.
- LOOMIS, W. T. [1972] : "The Nature Of Premeditation In Athenian Homicide Law", στο *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 92, σσ. 86-95.
- MACDOWELL, D. M. [1966] : *Athenian Homicide Law in the Age of Orators*, Manchester University Press, Manchester.
- MACDOWELL, D. M. [1978] : *The Law in classical Athens*, Thames and Hudson., Cornell University Press , Ithaca, New York.
- MACDOWELL, D. [1989] : "The *Oikos* in Athenian Law", στο *Classical Quarterly* 39 (i) σελ. 10-21.
- MILLER, S. G. [1978] : *The Prytaneion: Its Function and Architectural Form*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- OSTWALD, M. [1969] : *NOMOS and the beginning of the Athenian Democracy*, Clarendon Press, Oxford.
- PANAGIOTOU, S. [1974] : "Plato's Euthyphro and the Attic Code of Homicide", στο *Hermes* 102:419-37
- PAPAKONSTANTINOY, Z. [2012] : *Lawmaking and Adjudication in Archaic Greece*, Bristol Classical Press.
- PARKER, R. [1996] : *Miasma – Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon Press, Oxford.
- PEASE, A. S. (1907) : "Notes on Stoning among the Greeks and Romans" στο *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, τόμος 38, σσ. 5-18
- PHILLIPS, D. D. [2008] : *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- RHODES, P. J. [1985] : *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Clarendon Press, Oxford.
- SAKELLARIOU, M. B. [1989] : *The Polis-State: Definition and Origin*, Research Centre For Greek And Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, Athens.
- SCHMALZ G. C. R. "The Athenian Prytaneion Discovered?" στο *Hesperia* 75/1 [2006], σελ. 33-81

- SEALEY, R. [1983] : "The Athenian Courts for homicide" στο *Classical Philology*, Vol. 78, No. 4 (Oct., 1983), pp. 275-296
- SEALEY, R. [1987] : *The Athenian Republic-Democracy or the Rule of Law?*, The Pennsylvania State University Press, University Park and London.
- SEALEY, R. [2006] : "Aristotle, Athenaiion Politeia 57.4: Trial of Animals and Inanimate Objects for Homicide", στο *Classical Quarterly* 56.2 σσ. 475-485.
- SMITH, G. [1924] : *The Administration of Justice from Homer to Solon*, Private edition, Chicago, Ill..
- SOSIN, J. D. [2016] : "Death on a Road (Dem. 23.53)", στο *Historia* (Wiesbaden, Germany) 65(2):155-169 B· January 2016
- STROUD, R. S. [1968] : *Drakon's Law on Homicide*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- STROUD, R. S. [1968b] : "Aristotle AP 57. 4 and the *Ephetai*", στο *Classical Philology* Vol. 63, No. 3, σελ. 212
- TRESTON, R. J. [1923] : *Poine - A study in Ancient Greek Blood-Vengeance*, Longmans, London.
- THÜR, G. [1991] : "The Jurisdiction of the Areopagus in Homicide Cases", στο *Symposion* 1990, σσ. 53-72.
- TRAVLOS, J. [1974] : "The Lawcourt ἐπὶ Παλλαδίῳ", στο *Hesperia*, Vol. 43, No. 4, σσ. 500-511.
- TULIN, A. [1996] : *Dike Phonou – The Right of Prosecution and Attic Homicide Procedure*, B. G. Teubner, Stuttgart und Leipzig.
- VANDERPOOL, E. [1950] : "The Apostle Paul in Athens", στο *Archaeology* 3.
- VOLONAKI, E. [2000] : "«Apagoge» in Homicide Cases", στο *Dike*, 3, 2000, σσ. 147-176
- WALLACE, R. W. [1989] : *The Areopagos Council to 307 b.C.*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- WALLACE, R. W. [2007] : "Revolutions and a New Order in Solonian Athens and Archaic Greece" στο RAAFLAUB, K. A. et. al., *Origins of Democracy in Ancient Greece*, σελ. 52, University Of California Press, Berkeley Los Angeles London.
- WOLFF, H. J. [1946] : "The Origin of Judicial Litigation among the Greeks" στο *Traditio*, 4, σελ. 31-87
- WYCHERLEY, R. E. [1957] : "Literary And Epigraphical Testimonia", στο *The Athenian Agora*, vol. III, ASCSA, Princeton, New Jersey

ΙΧ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

*Εντός παρενθέσεως ο αριθμός σελίδος
της παρούσης Εργασίας.*

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Αθηναίων Πολιτεία : 3.6 (26), 4 (8), 9.1 (2, 19), 41.2 (42), 45.1 (50), 52.1 (29),
57.3 (15, 28, 31, 35, 39, 44), 57.4 (25, 30, 31, 33, 42, 44, 45)

Ἠθικὰ Εὐδήμεια : 1223a21-1225b17 (37)

Ἠθικὰ Μεγάλαια : 1187b31-1188b38 (37), 1188b29-38 (31)

Ἠθικὰ Νικομάχεια : 1109b39-1111b3 (37)

Πολιτικῶν β' : 1274b.15-18 (8)

Πολιτικῶν δ' : 1300b.19-30 (39), 1300b.29-30 (41)

ΑΓΟΡΑ

I 6524 (25)

ΑΙΣΧΙΝΗΣ

Κατὰ Τιμάρχου : 1.92 (26)

Κατὰ Κτησιφῶντος : 3.244 (45)

ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ

Περὶ τῶν Μυστηρίων : 1.87 (53), 1.94 (33)

ΑΝΤΙΦΩΝ,

Τετραλογία Αβ : 2.9 (51)

Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου : 5.11 (19), 5.13 (51), 5.82 (18), 5.82,83 (19)

Περὶ τοῦ χορευτοῦ : 6.6 (35), 6.16 (21), 6.35 (22), 6.41-43 (23)

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ

Θεσμοφοριάζουσαι : 940 (50)

ΔΕΙΝΑΡΧΟΣ

Κατὰ Δημοσθένους : 1.56 (27), 1.62 (49)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

Ὑπὲρ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ Στεφάνου : 18.134 (24)

Περὶ τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην : 20.147 (51), 20.158 (56)

Κατὰ Μειδίου : 21.43 (48)

Κατ' Ἀριστοκράτους : 23.22 (27), 23.37,38 (31), 23.38 (40), 23.51 (19, 51), 23.53 (36, 36), 23.67,68 (23), 23.69 (29), 23.71 (31), 23.72 (51), 23.73,74 (35), 23.77 (41), 23.77,78 (39), 23.78 (41), 23.82 (20)

Κατὰ Τιμοκράτους : 24.56 (53), 24.105 (20), 24.146 (48)

Κατ' Ἀριστογείτονος Α' : 25.23 (25)

Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου κλήρου : 43.57 (19, 31, 32)

Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Β' : 46.26 (13)

Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν : 47.68-73 (2)

Κατὰ Κόνωνος αἰκείας : 54.25 (36), 54.28 (14, 32)

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

frag. 449-59 (37)

Ὅρεστης : 914 (48), 946 (48)

ΗΣΙΟΔΟΣ

Ἀσπὶς Ἡρακλέους : 12, 13 (7)

Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 35 (7)

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Ἱστορίαι Α' : 126 (7)

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

Περὶ τοῦ ζεύγους : 16.47 (52)

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ

Ἑρμότιμος ἢ περὶ αἱρέσεων : 64 (22)

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ

Κατὰ Λεωκράτους : 1.41 (54)

ΛΥΣΙΑΣ

Κατὰ Ἑρατοσθένους : 12.69 (26), 12.100 (18)

Κατὰ Ἀγοράτου Ἐνδείξεως : 13.56 (50), 13.65-6 (50), 13.83 (21), 13.85 (28), 13.97 (18),

ΞΕΝΟΦΩΝ

Ελληνικά, βιβλίο Α' κεφάλαιο V.19 (54)

ΟΜΗΡΟΣ

Ιλιάς, Γ' 56-57 (48), Θ' 63 (5), Ι' 632 (6), ΚΔ' 595 (6)

Ὀδύσσεια, γ' 310 (5), δ' 535 (4), ζ' 74 (6), κα' 27 (5)

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ

Ἀττικά : I.28.5 (23), I.28.10 (43)

ΠΛΑΤΩΝ

Νόμοι, Θ' 873b (48), Θ' 874a (45),

Κρίτων, 50c (59),

Φαίδων, 116-118 (49)

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι*

Θησεύς, 27.4 (30)

Περικλῆς, 36.3 (44)

Σόλων, 17.1-4 (11), 19.4 (43)

ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ

Ὀνομαστικόν, Η' : 90 (43), 117 (22, 51), 111 (42), 119 (33), 120 (43), 125 (43)

BEKKER, IMMANUEL

Anecdota Graeca: Lexica Segueriana, I.243.16-18 (26), 311.17-22 (39)

